

Արքմենիկ Նիկողոսյան

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻԲՐԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿ

✓

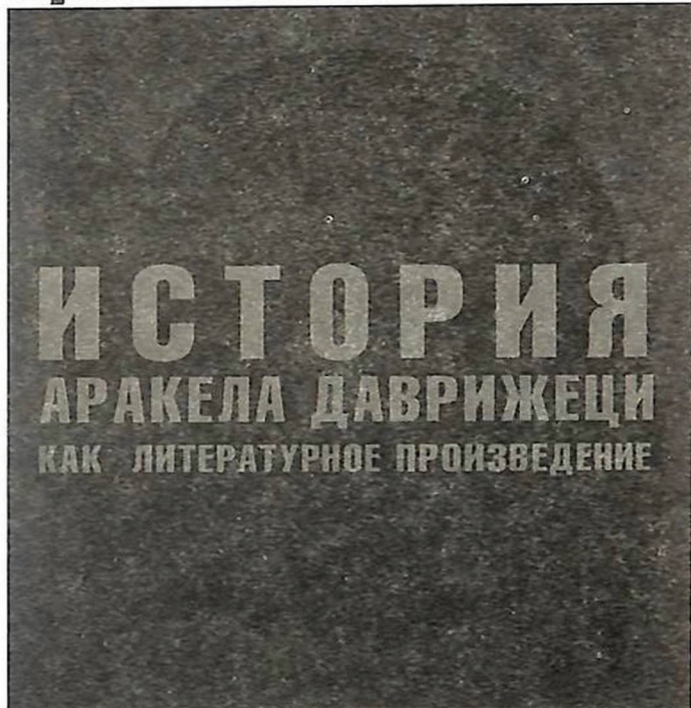

ՀՐԱՏԱՐԱԿԿԵԼ Է ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԵՐՈՎ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ МАНУКА АБЕГЯНА

Аркменик Никогосян

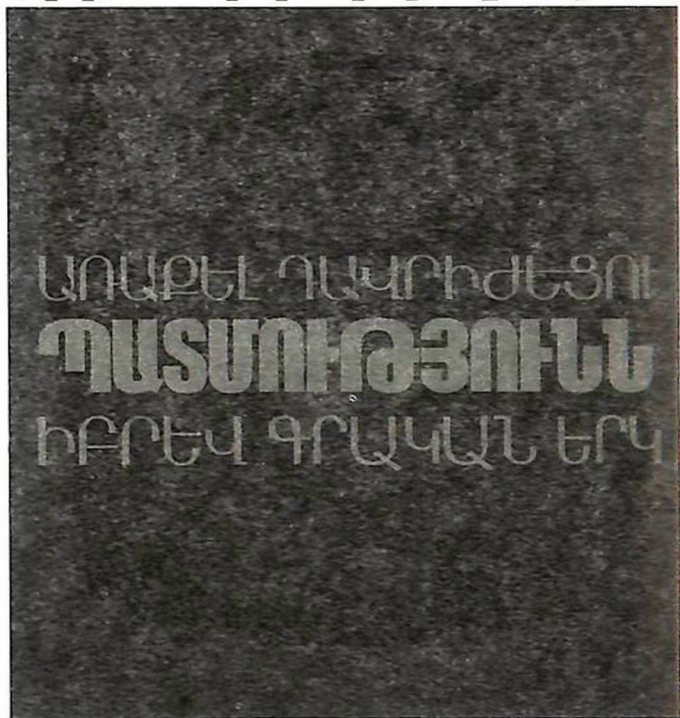

Ереван, "Антарес", 2012

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Արքմենիկ Նիկողոսյան

161901
A

Երևան, «Անտարես», 2012

ՀՏԴ891.981.0

ԳՄԴ 83.3 Հ

Ն 702

**Մենագրությունը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:**

Խմբագիր՝

ՎԱՐԱԳ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Գրախոսներ՝

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՍՈՒՐԵՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ Ա.

Ն 702 Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունն իբրև գրական երկ: Մենագրություն
/ Արքմենիկ Նիկողոսյան. - Երևան, «Անտարես», 2012, 168 էջ:

Մենագրության մեջ գրականագիտական արդիական մեթոդներով վերլուծվում է 17-րդ դարի ականավոր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն իբրև գրական երկ: Դավրիժեցին առաջին հայ պատմիչն էր, որ կենդանության օրոք տպագրված տեսավ իր գիրքը:

Աշխատությունը նվիրվում է հայ գրատպության սկզբնավորման 500-ամյակին:

ՀՏԴ891.981.0

ԳՄԴ 83.3 Հ

ISBN 978-9939-51-370-6

© Անտարես, 2012

© Նիկողոսյան Ա., 2012

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ դասական պատմագրության ժանրային զարգացման ընթացքը, շարունակվելով մինչև 17-18-րդ դարերը, այնուամենայնիվ, ընդհանրականության մեջ այդպես էլ չդրսևորեց ավելի բարձր մակարդակ, քան այն, որ նվաճվել էր 5-րդ դարում: Հետագա դարերի հայ պատմիչների տարաբնույթ ընդգրկումներ, կառուցվածքներ ու գործառնականություն ունեցող երկերի արժեքայնության չափորոշիչը հիմնականում առանձին երևույթների ու դրսևորումների, այլ խոսքով՝ մասնավորությունների կայացման մեջ է: Դա վերաբերում է հատկապես արտապատմագիտական հատույթին՝ երկի ընդհանուր հյուսվածքին, կառուցվածքային յուրահատկություններին, պատումի կերպին, ժանրային նկարագրին, գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներին և այլն, քանզի, այսպես թե այնպես, հայ գրեթե յուրաքանչյուր պատմիչ իր աշխատությունում պատմական կարևոր իրադարձություններ այս կամ այն չափով վկայագրել է:

Այդ իմաստով բացառություն չէ նաև 17-րդ դարի պատմիչ **Առաքել Դավրիժեցին** և նրա «**Գիրք պապոմութեանց**» աշխատությունը¹: Նա և ուշ միջնադարի մյուս պատմիչները, Մայիս Ավդալ-

¹ Առաքել Դավրիժեցու կյանքի ու գործի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունների համար տես Վարագ Առաքելյանի «Առաքել Դավրիժեցի» (մահվան 300-ամյակի առթիվ) հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, համար 3, նույն հեղինակի «Առաջաբանը» Առաքել Դավրիժեցու «Պատմու-

բեզյանի ձևակերպմամբ՝ «ընթացել են V դարի պատմագրության մեջ արդեն դրսևորված գիտական, գեղարվեստական, ժանրային և ռճական հիմնական հատկանիշները տարբեր ձևերով շարունակելու և զարգացնելու ուղիով՝ ամեն անգամ տվյալ պատմիչ-գրողի դարաշրջանի, անհատականության և նրա առջև կանգնած կոնկրետ խնդիրներին համապատասխան»²:

Ավանդաբար «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն առանձնացվել ու գնահատվել է նախևառաջ որպես պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր, թեպետ Դավրիժեցուն ևս Մանուկ Աբեղյանը դասում է իր իսկ բնութագրմամբ՝ «գրականության նորոգողների» շարքում: Անմիջապես նկատենք, որ այս կարգի մասնավոր արժևորումները Դավրիժեցուն նվիրված սակավաթիվ գիտական գրականության մեջ և նրա անվան ու գործի տարաբնույթ, երբեմն՝ հերթապահ արժարժումներում ընդհանուր առմամբ գերիշխում են, և հայ պատմագրության ընդհանրականության մեջ նրա տեղի որոշադրման ու արժևորման առումով հանգեցնում են թյուր կամ ոչ ամբողջական ընկալումների: Հատկապես շատ է չարաշահվում «17-րդ դարի կամ ուշ միջնադարի խոշորագույն պատմիչ» բնորոշումը, որը, ճիշտ լինելով, այնուամենայնիվ, ընկալման մակարդակում փոքր-ինչ տարտղնված է և պահանջում է զգուշավոր կիրառություն: Հարցն այն է, որ այդ բնորոշումների ընկալողական

թյուն» գրքում, Երևան, 1988, էջ 3–16, ինչպես նաև Լենա Խանլարյանի ընդարձակ ու հանգամանալից «Առաջաբանը» Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» գրքում, Երևան, 1990, էջ 5–52: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ ըստ Յրաչյա Աճառյանի ունեցած տեղեկությունների՝ «Առաքել վարդապետի տունը և գերդաստանը մնում են այժմ (1930-ական թթ. վերջերին–Ա.Ն.) Թավրիզում (Ղալայի Ս. Աստուածածին եկեղեցու նրբանցքում) և կրում «Պատմագրեան» ազգանունը» («Չայոց անձնանունների բառարան», հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ 216):

² *Մայիս Ավդաբեգյան*, Չայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Չայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Երևան, 1984, էջ 14:

տիրույթում երբեմն «17-րդ դար»-ը կամ «ուշ միջնադարի»-ն մղվում են ետին պլան և ընդգծվում է «խոշորագույն պատմիչ»-ը, ինչն էլ իր հերթին, պայմանավորելով անխուսափելի կանխակալություն, Դավրիժեցու աշխատության թեկուզև ընթերցման ընթացքն ուղեկցում է որոշակի հիասթափություններով: Սա հոգեբանական բնույթի խնդիր է և բացատրելի է ընկալման նրբություններով: Այս դեպքում էլ հարցն այն է, որ *պատմագրական երկ* ժանրային հասկացությունն անպայման առթում է ընկալման երկու, բայց համադրական ու անտրոհելի մակարդակներ՝ պատմագիտական և գրական: Եվ եթե պատմագիտական առումով Դավրիժեցու երկը տարակույսներ չի թողնում և բարձր է գնահատվել նաև այլազգի ուսումնասիրողների, մասնավորապես՝ պատմաբանների կողմից³, ապա գրական առումով, անկախ իր արժանիքներից, այդուհանդերձ, կարծես թե չի արդարացնում *խոշորագույն* տարազումը, քանզի աշխատության տեքստի ու կառույցի բնույթն այնպիսին է, որ ականա մղում է զուգադրումների ավելի վաղ շրջանի, մասնավորապես՝ ոսկեդարյան պատմագրքերի հետ, որոնք միշտ չէ, որ Դավրիժեցու օգտին են: Այնինչ, իբրև առանձին համակարգ դիտարկելիս՝ «Գիրք պատմութեանց»-ը անուրանալի արժանիքներ ու ինքնատիպություններ է հանդես բերում նաև այդ հատույթում:

Վերը նշվածի առումով Դավրիժեցու աշխատությունն իր իրական նշանակությամբ ու արժեքով է ներկայացվում Լորենտա Դանեղյանի հետևյալ պարզ բնութագրման մեջ, որն ամենից ընդունելին է, քանզի նրանում ոչ աբեղյանական՝ հաճախակի դրսևորվող քամահրանքը կա, ոչ էլ մյուսների չափազանցությունները. «Դավրիժեցին եղավ հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին խոշոր երախտավորը»⁴: Ընդհանրական այս ամփոփա-

³ Այդ մասին մանրամասն տես *Լորենտա Դանեղյան*, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:

⁴ *Լորենտա Դանեղյան*, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 11:

դրման ժանրային առումով ելակետային եզրից մեկնելով էլ՝ անմիջապես նշենք, որ միջնադարյան որևէ հեղինակի աշխատությունը **պատմագրության** ընդհանրական համաձիռի մեջ ընդգրկելն ինքնին ենթադրում է դրան գրական արժեքի վերագրում, քանզի այդպես է պահանջում պատմագրության ժանրային նկարագիրն ու ժանրային օրինաչափությունը:

Ընդհանուր առմամբ՝ հայ բանասիրության մեջ պատմագրական երկերի գրական արժեքի մասին խոսակցություններ ու վերլուծումներ շատ են եղել: Խնդրի գոյությունը, անշուշտ, վիճարկման ենթակա չէ, քանզի պատմագրության ժանրային նկարագրում **գրական**-ը անքակտելի էատարր է: «Պատմագրական երկերին հատուկ են ոչ թե գրական ինչ-որ հատկանիշներ,– այս կապակցությամբ նկատում է Մայիս Ավդալբեգյանը,– այլ պատմագեղագիտական միասնական սկզբունք, հեղինակային հավատամք, որի դրսևորմանն են ծառայում թե՛ պատմությունը, թե՛ գրականությունը միաժամանակ»⁵: Բայց, ցավոք, մեր գրականագետների ու բանասերների մեծ մասը, ինչպես մի առիթով նկատում է Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը՝ «**Գրական արժեքի** տակ... սովորաբար հասկանում են հեղինակի ոճը» (ընդգծումը մերն է–Ա.Ն.)⁶, կամ լավագույն դեպքում՝ պատմագրական երկերի **գեղարվեստական** կողմը: Եվ գրեթե միշտ երևույթը դիտարկել ու քննել են ըստ այդ տրամաբանության: Այնինչ, գեղարվեստականությունը, լինելով կարևոր էատարր, այդուհանդերձ, պատմագրական երկին **գրական** տարագումի առումով, որքան էլ զարմանալի հնչի, վճռական դեր չի խաղում: Սույն աշխատության խնդրադրությունում «**իբրև գրական երկ**» մասնավորումը կազմաբանվում է նախևառաջ այլ էատարրերով և ապա միայն ու հաճախ ոչ պարտադիր՝

⁵ *Մայիս Ավդալբեգյան*, Զայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Զայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» զրքում, էջ 7–8:

⁶ *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմություն Զայոց, Երևան, 1961, տես «Առաջաբանը», էջ 4Է:

գեղարվեստական արժանիքներով: Այս իմաստով պետք է զգույշ ու տարբերակված կիրառել **գրական երկ** և **գեղարվեստական արժեք** հասկացությունները: Դրանցից առաջինը լայն ընկալում է, իսկ երկրորդը առաջինի մասնավորություններից մեկը: Մասնավորապես, Մանուկ Աբեղյանն իր «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկհատորի հիմնարար աշխատության մեջ գրեթե յուրաքանչյուր պատմագրքի անդրադառնալիս անպայման խոսում է նաև դրա գրական արժեքի մասին՝ հաճախ կատարելով չափազանց ուշադրան դիտարկումներ, բայց միշտ չէ, որ տարբերություն է դնում վերը նշված հասկացությունների միջև, այն դեպքում, երբ, ինչպես նրա որոշ վերլուծություններն են վկայում, հստակ տարբերակել ու գիտակցել է այդ հասկացությունների սկզբունքային տարբերությունները⁷:

Խնդրին համակարգված մոտեցման առումով հիշատակելի է հատկապես Մայիս Ավդալբեգյանի՝ 1971-ին լույս տեսած «Հայ գեղարվեստական արժակի սկզբնավորումը» (V դար) մենագրությունը, որում ոսկեդարի հայ պատմագրության ընձեռած գրանյութի սահմաններում գրականագետը հայ գեղարվեստական արժակի ձևավորման ակունքներում դիտարկում է նաև Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի երկերը: Ավդալբեգյանը, ելնելով իր աշխատության խնդրադրությունից, իրավամբ շրջանցել է զուտ գրական մի շարք իրողություններ (ժանրային համակարգ, կառուց-

⁷ Մասնավորապես՝ Անանիա Շիրակացու մատենագրության առիթով իբրև գրական հատկանիշ է դիտվում «շարադրելու արվեստը», իսկ Սեբեոսի աշխատության պարագային Աբեղյանը նկատում է. «...**չունի սպեցիֆիկ գրական նշանակություն, որովհետև դա չի հորինված գեղարվեստորեն**: Բայց դրա մեջ կան վիպակներ, գրույցներ, որոնք ծագում են բերանացի բանաստեղծական ավանդություններից, որա համար և պատմված են մասամբ կենդանի ձևով: **Այդպիսի հատվածների մեջ Սեբեոսի աշխատությունը գրական նշանակություն էլ է ստանում**» (տես **Մանուկ Աբեղյան**, Գայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Ամբիլիաս, 2004, էջ 406 և 415, ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.):

վաճքային հարցեր և այլն), քանզի գիտակցել է, որ **գրական**-ը դեռևս **գեղարվեստական** չէ, թեպետ **գեղարվեստական**-ը պարտադիր նաև **գրական** է: Դրա լավագույն օրինակը հայ պատմագրության մեջ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմություն» աշխատությունն է, որի գեղարվեստական արժեքի մասին խոսելը գիտական լրջության տեսանկյունից հեշտ խնդիր չէ, մանավանդ որ՝ Փարպեցին «արտահայտում է [5-րդ] դարավերջի պատմագրության բնորոշ ձգտումը դեպի զուտ գիտական, այսինքն գեղարվեստականությունից հեռացող և ճշգրտության հասնող պատումը»⁸, սակայն հանգիստ կարելի է քննաբանել այդ պատմագրքի գրական արժեքի հարցը, հատկապես ժանրային ու կառուցաբանական մակարդակներում: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ Մայիս Ավդալբեգյանն իր վերը հիշատակված մենագրության տարաբնույթ խնդրադրություններում ընդհանրապես չի ներառել Ղազար Փարպեցու աշխատությունը:

Թեպետ «...Վ դարում դասականացված հայ պատմագրությունը հասել էր մի այնպիսի կատարելության, որ այլևս կարիք չուներ ժանրային նորամուծությունների» և «Ժանրի կառուցվածքային տարողությունները միանգամայն հնարավորություն էին տալիս ներառելու նորացող, սակայն ճակատագրով ամենևին չփոխվող ժամանակների պատմության տրամադրությունների տարերքը»⁹, այդուհանդերձ, ուշ միջնադարում հայ պատմագրությունը որոշակիորեն փոխել էր իր ժանրային դիմագիծը, և գրական, գեղարվեստական ու պատմագիտական առանձնահատկությունները ժանրի երևումներում ներկայանում էին այլ հարաբերակցությամբ ու համադրությամբ: Մասնավորապես՝ 12-րդ դարից սկսած, ինչպես նկատում է Մանուկ Աբեղյանը՝ «արվեստը պակասում է մեր

⁸ **Ժենյա Քալանթարյան**, Հայ գրականագիտության պատմություն (5–19-րդ դարեր), Երևան, 1986, էջ 25:

⁹ **Զավեն Ավետիսյան**, Խորենացին մշակույթի գիտակցության մեջ, Երևան, 2001, էջ 16:

պատմագրության մեջ, մինչև որ առաջ է գալիս ժամանակագրությունը կամ տարեգրությունն առանց անձնական ոճի նույնության»¹⁰: 17-18-րդ դարերի հայ պատմագրությունն արդեն յուրովի համադրում էր ոսկեդարյան ավանդույթներն ու 12-րդ դարից սկսած նկատվող ընդհանուր միտումները: Այդ զուգադրման արդյունքների առումով գուցե հետաքրքրական, բայց և որոշ առումներով վիճարկելի է նույն Մանուկ Աբեղյանի այն դիտարկումը, թե «Վերածնության շրջանի մեջ (նկատի ունի 17-րդ դարի գրական-մշակութային զարթոնքը-Ա.Ն.) պատմագրություն իսկական իմաստով գոյություն չունի: Մի քանի այդ անունը կրողները լոկ անարվեստ նկարագրողներ են... ...Այդ պատմագիրները (նրանց թվում Աբեղյանը դասում է նաև Առաքել Դավրիժեցուն-Ա.Ն.) իսկապես գրականության նյութ չեն կարող լինել, որքան պատմության ուսումնասիրության համար իբրև աղբյուր կարող են ծառայել»¹¹: Այսինքն՝ Աբեղյանը, ըստ ամենայնի, զանց է առնում պատմագրության էատարբերից մեկը՝ գրական կողմը, փաստորեն, ակամա հանգելով նաև բուն ժանրի գոյության գրեթե ժխտման ուշ միջնադարում:

Անդրադառնալով նույն խնդրին՝ Հենրիկ Բախչինյանն իր հերթին նկատում է, որ 17-րդ դարի պատմագրական բոլոր երկերն էլ «ընդհանուր առմամբ, մնում են գեղարվեստական գրականության համակարգում՝ ներկայացնելով ժամանակի գեղարվեստական արձակի մի առանձին յուրօրինակ ճյուղը: Անշուշտ, այս շրջանի պատմագիրների երկերը չունեն Ոսկեդարի պատմագրության ո՛չ պատմական, ո՛չ էլ գեղարվեստական բարձր արժեքը: Բայց դրանք, անտարակույս, իրենց ժամանակի պատմագիտական և

¹⁰ *Մանուկ Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Անթիլիաս, 2004, էջ 64:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 441:

գեղարվեստական մտքի արդյունք են, ուստի և՛ պատմագրության և գրականության փաստ» (ընդգծումները՝ բնագրում-Ա.Ն.)¹²:

Մեր կարծիքով՝ Բախչինյանն ընդհանուր առմամբ իրավացի է, իսկ Աբեղյանն այս խնդրի շուրջ իր դատողություններում նաև որոշակի հակասություններ է երևանում: Նախ՝ ժամանակակիցների բազմաթիվ վկայություններ փաստում են, որ Դավրիժեցու պատմագրքի գործառնականությունը պայմանավորված է եղել ամենից առաջ նրա գրական-գեղարվեստական յուրահատկություններով, այն եղել է ընթերցանության սիրված գիրք: Մյուս կողմից՝ Աբեղյանն ինքն է Դավրիժեցուն դասում «գրականություն նորոգողների» շարքում, բացի այդ՝ վկայաբերում նրա աշխատության այնպիսի արժանիքներ ու ներբերում հատվածներ, որոնք զուտ գրական իրողություններ են: «Այսպիսի նկարագիրներ (նկատի ունի ջուղահայերի բռնի գաղթի տեսարանը-Ա.Ն.) մեր պատմությանց մեջ քիչ կատահենք Եղիշեի ժամանակից ի վեր»¹³: Ավելորդ է նշել, որ Եղիշեի հետ զուգադրումն իսկ գեղարվեստականության ցուցիչ է: Կամ՝ մեկ այլ առիթով էլ գրում է. «Խորենացու հայրենասիրությամբ, բայց և առանց Խորենացու ճարտասանության, պարզ ու բնական, Խորենացուց ավելի սրտառու է ողբում յուր հայրենիքը... **...որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբալ**» (ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.)¹⁴: Եվ միայն զարմանալ կարելի է հետևավոր եզրահանգմամբ. «Այսպիսի դեպքերում, անշուշտ, կարելի չէ խոսել Առաքել պատմագրի գրվածքի գեղարվեստականության մասին, գրական արժեքի մասին: Նրա ոճը միայն կենդանի է, որովհետև զգացմունքով գրված է...»¹⁵:

¹² **Հենրիկ Բախչինյան**, XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը, Երևան, 1999, էջ 111:

¹³ **Մանուկ Աբեղյան**, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 446:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 448:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 453:

Մի փոքր տարտղնված ու տարօրինակ է Գարեգին Զարբհանայանի տեսակետը, որում նաև հասկացությունների շփոթ կա: Ամեն դեպքում նա նույնպես Դավրիժեցու երկը, իբրև գրական իրողություն, զանց է առնում. «...ասոնց ալ (17-րդ դարի պատմագրքերի-Ա.Ն.) գլխաւոր արդիւնքը պատմական աւանդից մէջ է, և միայն այս նկատմամբ կրնան ազգային գրականութեանց պատմութեանը մէջ յիշատակուիլ»¹⁶:

Փաստն այն է, սակայն, որ *Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը հատկանշվում է նաև պատմական իրադարձությունների ներկայացման գեղարվեստական ոճով ու մոտեցմամբ, ինչպես նաև զուտ գրական իրողությունների, մասնավորապես՝ կառուցվածքային արտաքին ու ներքին օրինաչափությունների պահպանմամբ, տարբեր գրական ժանրերի կիրառությամբ, որոնց ընդհանրականությունը ապահովում է պատմագեղագիտական որոշակի միասնություն:* Դա է պատմագրության ժանրաձևի օրենքը, որը Դավրիժեցու պատմագրքում գիտակցաբար, թե ակամա պահպանված է հիմնովին՝ այն քննելի դարձնելով նաև գրական մակարդակում:

* * *

Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության՝ գրապատմական արժեք ունեցող առաջին գնահատականը, թերևս, Ոսկան Երևանցու կողմից դրա լույսընծայումն էր՝ 1669 թվականին, Ամստերդամում: Դավրիժեցին, այդպիսով, դարձավ առաջին հայ պատմիչը, ում աշխատությունը լույս տեսավ նրա կենդանության օրոք: Բնականաբար, Ոսկան Երևանցին հենց

¹⁶ Գարեգին Զարբհանալեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Բ. Նոր մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1878, էջ 171:

այնպես չէր ձեռնարկել այդ գործը, մանավանդ որ՝ այդ ժամանակ արդեն ուներ «հրատարակչական աշխատանքի շուրջ յոթ տարվա փորձ ու հմտություն»¹⁷, իսկ Դավրիժեցու պատմագիրքը Ոսկանի հրատարակած թվով տասնյոթերորդ գիրքն էր¹⁸: Նա, անկասկած, տեղյակ էր այն հետաքրքրության մասին, որ տաճկում էր Դավրիժեցու աշխատության հանդեպ և գիտեր, որ հրատարակում է 17-րդ դարի պատմագրության ամենամնայուն արժեքը:

Այնուհետև Առաքել Դավրիժեցու և նրա «Գիրք պատմութեանց» աշխատության մասին գնահատանքի ու արժևորման խոսքեր, վկայակոչումներ ու հղումներ հանդիպում ենք նրան հաջորդած պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերում: «Չկա Դավրիժեցու «Պատմությունից» հետո հայ պատմագրության մեջ հանդես եկած շատ թե քիչ խոշոր որևէ երկ, որտեղ XVII դ. առաջին կեսի պատմական իրողությունների նկարագրման համար լայնորեն օգտագործված չլինեն Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունները»¹⁹, – գրում է Լորենտա Դանեղյանը:

Այդ երկերում միևնույն ժամանակ սկսում է իր դրսևորումներն արձանագրել նաև Դավրիժեցու պատմագրքի գործառնականությունը, և սկսում է գործել նաև նրա «օգտակար գործողության գործակիցը», հասկացություն, որը Ջավեն Ավետիսյանի կարծիքով՝ «մշակութային հուշարձանի գնահատման, արժեքավորման նոր չափանիշ ու մոտեցում է»²⁰, որի պարագային կարևորվում է այն, թե ինչ չափով և ինչ կերպ են հաջորդող ժամանակներում օգտվել տվյալ մշակութային հուշարձանից: Առաջիններից մեկը

¹⁷ *Ջրաչիկ Միրզոյան*, Առաքել Դավրիժեցու Պատմության առաջին հրատարակության մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, թիվ 2, էջ 190:

¹⁸ Տե՛ս *Ռաֆայել Իշխանյան*, Չայ գրքի պատմություն, հատոր 1, Երևան, 1977, էջ 530:

¹⁹ *Լորենտա Դանեղյան*, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 34-35:

²⁰ *Ջավեն Ավետիսյան*, Խորենացին մշակույթի գիտակցության մեջ, էջ 3:

Դավրիժեցուն անմիջաբար հաջորդող պատմիչ Զաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցու եռահատոր «Պատմագրությունն» է, որ լեցուն է Առաքել Դավրիժեցու անձի ու գործի հիշատակումներով, «Գիրք պատմութեանց»-ից տարաբնույթ քաղումներով, վկայակոչումներով, զուգադրումներով²¹:

Հետագայի «օգտակար գործողության գործակցի» ցուցիչներից հիշատակելի են հատկապես Հովհ. Թումանյանի «Թագավորն ու չարչին» բալլադը, որը գրվել է Դավրիժեցու աշխատության համապատասխան վկայագրումների ու դրվագների հիմամբ, ինչպես նաև Մուրացանի «Անդրեաս երեց» պատմավեպը, որում ոչ միայն օգտագործված փաստերն ու դրվագներն են դավրիժեցիական, այլև իրադարձությունների գաղափարական գնահատումի շատ կողմեր:

Առաջիններից մեկը, ով գիտականորեն զբաղվել է Դավրիժեցու պատմագրքով, անվանի հայագետ Քերովբե Պատկանյանն է: Նրա և հորեղբորորդու՝ անվանի բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանի նամակագրության մեջ Դավրիժեցու պատմագիրքը հաճախակի է հիշատակվում: Քերովբե Պատկանյանը ծրագրել էր ռուսերեն թարգմանել «Գիրք պատմութեանց»-ն ու հրատարակել: Ռափայել Պատկանյանի նամակների հատորի ծանոթագրություններում այդ աղթիվ կարդում ենք հետևյալը. «Драгоценные камни, их названия и свойства по понятию армян в XVII веке» աշխատության առաջաբանում Ք. Պատկանյանը գրում է, որ ձեռնարկել է «Կայսերական Ակադեմիայի հանձնարարությամբ Առաքել Դավրիժեցու (Թավրիզեցու) շատ հետաքրքրական պատմության տեքստը հրատարակելու գործին» և որ «այս հրատարակությունը Կայսերական Ակադեմիայի կարգադրությամբ ժամանակավորապես ընդհատված է»: Հետագայում նա այլևս չի անդրադարձել Դավրի-

²¹ Տե՛ս, օրինակ, *Զաքարիա Սարկավազի Պատմագրութիւն*, հատոր Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4, 6, 20, 26, 53, 63 և այլն, հատոր Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 96-97 և այլն, հատոր Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 6, 29, 31, 39, 42 և այլն:

ժեցուն, կամ եթե ամբողջությամբ թարգմանել է, ապա մնացել է անստիպ»²²:

Անշուշտ, արժե առանձնակիորեն հիշատակել նաև Ղևոնդ Ալի-շանի վերաբերմունքը: Նա նույնպես բարձր կարծիք է հայտնել Դավ-րիժեցու մասին՝ շեշտելով, որ «թե՛ իրմէ առաջի երկու երեք դարուց պատմիչներեն և թե՛ իրմէ վերջնոց ամենէն լաւագոյնն է և **կ'արժէ օրինաւոր Պատմչաց դասակցել**» (ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.)²³:

Առաքել Դավրիժեցուն ու նրա պատմագրքին վերաբերող մյուս տարաբնույթ անդրադարձները հանգամանորեն ներկայաց-րել է Լորենտա Դանեղյանն իր «Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր» (1978) մե-նագրությունում՝ նկատի առնելով ոչ միայն իրեն անհրաժեշտ պատմագիտական արժեքի գնահատման հատուկը, այլև ընդ-հանրապէս²⁴: Դանեղյանն իրավամբ նկատում է, որ «Թեև շատ հեղինակներ են անդրադարձել Դավրիժեցուն, սակայն քիչ են փորձերը՝ հանգամանորեն վերլուծելու նրա գործը, աշխարհայաց-քը և «Պատմության» հետ կապված շատ հարցեր»²⁵: Նաև այդ պատճառով դրանց այստեղ չենք անդրադառնում և կբավարար-վենք միայն հղումով առ Լորենտա Դանեղյանի աշխատությունը, մանավանդ որ՝ այդ աշխատությանը մանրամասն ուսումնասիր-ման առումով շատ քիչ բան է հաջորդել²⁶, թեպետ իրար հետևից

²² Տե՛ս **Ռափայել Պատկանյան**, Երկերի ժողովածու, հատոր 6, Երևան, 1970, էջ 589, Զերովքե Պատկանյանին գրած 1874, մարտի 5 թվակիր նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:

²³ **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայապատում, մասն Ա, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1901, էջ 131:

²⁴ **Լորենտա Դանեղյան**, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 34-46:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

²⁶ Այս իմաստով խոսում է այն հանգամանքը, որ Մինաս Թեոլոյանի՝ 1986-ին հրատարակված «Ի՞նչ կըսէ Առաքել Դավրիժեցի»՝ 17-րդ դարու պատմագրային իր վկայութեանց եւ այլ մշակութային- դաստիարակչական կեանքին սեւեռող ակնարկներուն մէջ» հոդվածում («Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1986, հա-մար 90) որպէս Դավրիժեցու աշխատության մասին գրված ամենածավալուն ու

հրատարակվել են Դավրիժեցու պատմագրքի աշխարհաբար թարգմանությունը (1988 թ., թարգմանիչ Վարազ Առաքելյան) և գիտաքննական բնագիրը (1990 թ., աշխատասիրությամբ Լենա Խանլարյանի), որոնք ուսումնասիրության առումով անգնահատելի հիմք են և մեծապես կարող էին նպաստել ու նպաստում են Դավրիժեցու հանդեպ գիտական հետաքրքրության մեծացմանը:

Գիտաքննական բնագրի՝ Լենա Խանլարյանի հեղինակած «Առաջաբանը» հմտալից ուսումնասիրություն է, սակայն ենթարկված է առաջաբանային հղացքի բոլոր օրինաչափություններին, այսինքն՝ ներառում է Դավրիժեցու պատմագրքի վերաբերյալ հնարավոր բոլոր կարգի տեղեկություններ ու վերլուծումներ, հետևաբար՝ առկա խնդիրների քննությունը առավել հաճախ մնում է մակերեսային կամ ոչ բավարար խորության մակարդակին:

Ընդհանրապես՝ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը քննաբանվել ու կիրառվել է ոչ միայն պատմագիտական աշխատություններում, գրականության պատմություններում ու տարբեր անդրադարձներում, այլև կերպարվեստի, փիլիսոփայության, գեղագիտության հարթություններում: Լ. Սահակյանն, օրինակ, գրում է, որ «Պատմական իրավիճակի քննարկումը, որն իրականացվում է... [Առաքել Դավրիժեցու] ...կողմից, տալիս է նրան բոլոր հիմքերը գնահատելու նաև որպես խորաթափանց պատմիչ-փիլիսոփա: Բանն այն է, որ հայ պատմագիրը պատմական փաստերը վերլուծելիս, ըստ էության, կատարել է փիլիսոփայական հարցադրումներ և ըստ այդմ արտահայտել մտքեր, որոնք, մեր

արժեքավոր ուսումնասիրություն ներկայացվում է Առաքել Առաքելյանի «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն» աշխատության՝ 1964-ին լույս տեսած երկրորդ հատորի 519-559 էջերը, որոնք պատմողական-նկարագրական բնույթ ունեն սոսկ:

գնահատմամբ, առնչվում են նաև «աշխարհագրական դետերմինիզմի» տեսությանը»²⁷:

Նկատի առնելով ջուղայեցի համբավավոր նկարիչ Մինասի մասին Դավրիժեցու վկայագրություններն ու գնահատումները²⁸, Հրանտ Ապրեսյանն իր «Հայ գեղագիտական մտքի պատմությունից» ռուսերեն աշխատության մեջ գրում է. «Հայ գեղագիտական մտքի պատմության մեջ Դավրիժեցին մեկն է նրանցից, որոնք կարողացել են առավելագույն խորությամբ հասկանալ արվեստի մարդագիտական հատկությունը և իրական մարդկանց ու նրանց գործերը պատկերելու նրա հնարավորությունները»²⁹:

Այսուհանդերձ, գրականությունը պատմագիտության հետ մեկտեղ այն տարածքն է, որ հնարավորություն է ընձեռում Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը քննել ոչ թե սոսկ մասնավորությունների մակարդակով, այլ համակարգված մոտեցմամբ:

²⁷ **Լ. Գ. Սահակյան**, Աշխարհագրական դետերմինիզմի տարրերը Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2005, համար 3, էջ 151:

²⁸ Ի դեպ, Ոսկան Երևանցու հրատարակության մեջ այդ հատվածը պակասում է: Դա Զրաչիկ Սիրգոյանը բացատրում է նրանով, որ «Ոսկանը գործելով ժամանակի ամենագարգացած երկրում՝ Զոլանդիայում, լավ ծանոթ էր հոլանդական առաջավոր ու բարձրարվեստ գեղանկարչությանը, որի համեմատությամբ Դավրիժեցու պատմածները նրան, հավանաբար, թվացել են միամտություն, իսկ դրանց տպագրությունը՝ ավելորդ» (Առաքել Դավրիժեցու Պատմության առաջին հրատարակության մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, համար 2, էջ 192):

²⁹ **Դ. 3. Апресян**, Из истории армянской эстетической мысли, том 1, Ереван, 1973, сmp. 252.

* * *

Մանուկ Աբեղյանը «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատությունում այն հարցն է բարձրացնում, որ «Հայ պատմագրության ուսումնասիրությունը պահանջվում է նաև գրական տեսակետով», և հստակորեն տարբերակում-սահմանում է գրականի սահմաններն ու տեսակները. «Նրա (հայ պատմագրության-Ա.Ն.) մեջ կան իսկական գրական երկեր, որոնք հորինված են գեղեցիկ ձևով, հարուստ են գեղարվեստական տարրերով, պատկերավոր արտահայտություններով: Կան այնպիսիները, որոնց մեջ խառն են գրական և ոչ-գրական տարրերը, բայց կան ամբողջ հատվածներ, որոնք գրական արժեք ունեն: Այդպես են մանավանդ այն կտորները, որոնք ծագում են կամ ազդված են ժողովրդական վիպական բանահյուսությունից, կամ լի են հեղինակի քնարական զեղումներով, կամ որոնց հեղինակները ձգտում են գեղեցիկ հորինել, ճարտասանական ձևերով ու բանաստեղծական պատկերներով»³⁰:

Աբեղյանի բարձրացրած այդ խնդիրն իրականացվել է մասամբ, առավել հաճախ՝ 5-րդ դարի հատույթում, երբեմն՝ շատ թռուցիկ կերպով, հիմնականում այլ ուսումնասիրությունների համատեքստում՝ մասնավոր խնդրառություններով:

Սույն աշխատությունն առաջին փորձն է ոչ միայն Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն իբրև գրական երկ քննելու, այլև ընդհանրապես **առանձին** պատմագրական երկին նմանատիպ մոտեցման առումով: Մեր համոզմամբ՝ գոնե հայ պատմագրության հատույթում միջնադարյան հայ գրականու-

³⁰ *Մանուկ Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, էջ 155:

թյան քննաբանության բանասիրական շրջանն ավարտվել կամ գրեթե ավարտվել է, և ժամանակն է լրջորեն զբաղվել այդ երկերի գրականագիտական ուսումնասիրությամբ ու գնահատմամբ, որը նոր վերլուծումների մեկնակետեր է պարունակում: Այդ առումով, այս աշխատության մեջ փորձել ենք առավելապես գնալ գրականագիտական վերլուծության, քան բանասիրական պրպտումների ճանապարհով: Առաջնահերթ նշանակությունը տրվել է առկա տեքստին, իսկ բանասիրական բնույթի քննություններն ու զուգահրումներն արվել են խիստ անհրաժեշտության դեպքում միայն: Վերլուծության համար կիրառվել են թե՛ ավանդական, թե՛ արդի գրականագիտական մեթոդներ՝ սկսած պատմա-համեմատականից մինչև տեքստաբանական ու կառուցվածքային:

Աշխատության կառուցվածքն ինքնին բացապարզում է բուն խնդրադրությունը և պայմանավորված է Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն իբրև **գրական երկ** կազմաբանող հատկականություններով: Ելնելով այն հանգամանքից, որ **գրական երկը կազմաբանվում է նախևառաջ ժանրային համակարգով, գրական տարբեր ժանրերի համադրական կիրառությամբ, գրական երկերին բնորոշ կառուցվածքային օրինաչափություններով և**, բնականաբար, **գեղարվեստական արժեքով**, աշխատության երեք հիմնական գլուխներում նյութի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում քննաբանվում են՝ Դավրիժեցու Պատմության ժանրային նկարագիրը, կառուցվածքը և գեղարվեստական արժեքը: Նկատի առնելով այն պարագան, որ պատմագրական երկը համադրական է ոչ միայն իր ընդհանրականության մեջ, այլև մասնավորությունների պարագային, որոշ հարցադրումներ դիտարկվել նաև առանձին ամբողջության մեջ, ուստի՝ առանձնացված գլուխները հարկ եղավ բաժանել նաև ենթագլուխների:

Գլուխ առաջին

ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն իբրև կառուցվածքային միավոր և բովանդակային ամբողջություն՝ շարունակողն է դեռևս 5-րդ դարում ամրագրված ու բյուրեղացած պատմագրական ժանրերին հատուկ իրողությունների ու օրինաչափությունների և անխուսափելիորեն պարագրկում է նաև այն բոլոր մեծ ու փոքր փոփոխությունները, որոնց ենթարկվել է ժանրն իր զարգացման երկար ճանապարհին: Ասվածն առաջին հերթին վերաբերում է գրական հատույթին, ի մասնավորի՝ ժանրային նկարագրին: Մասնավանդ որ՝ գրական երկի կազմաբանությունը հատկանշվում է առաջին հերթին ժանրով կամ ժանրային նկարագրով: «Հայ պատմագրությունը **միապարր և միասեռ չէ ժանրային առումով**, այն **ներառում է իր մեջ միջնադարյան արձակի այլևայլ ժանրեր**»¹, – գրում է Մայիս Ավդալբեգյանը (ընդգծումը բնագրում–Ա.Ն.): Սա պատմագրության ժանրի ամենակարևոր, հատկական և անփոփոխ առանձնահատկություններից է: Ընդ որում՝ միջնադարյան արձակի տարբեր ժանրերը պատմագրության համակարգում ներկայանում են ոչ միայն առանձին օրինաչափություններով ու ներժանրային մասնավորություններով, այլև շատ հաճախ՝ ամբողջական ու ավարտուն նկա-

¹ *Մայիս Ավդալբեգյան*, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 25:

րագրով: Վերջին պարագային՝ հարկ է նշել, որ կան ժանրեր (թուղթ, գրույց), որոնց ամբողջական ու ավարտուն դրսևորումները պատմագրության մեջ գրեթե պարտադիր են: Խնդիրը վերլուծելիս, սակայն, անպայմանորեն պետք է հաշվի առնել, թե տվյալ պատմագրական երկը ժանրի զարգացման որ փուլի արգասիք է: Հարցն այն է, որ ոսկեդարյան, ինչպես նաև 10-12-րդ դարերի որոշ պատմիչների աշխատություններում առանձին ժանրերի գոյությունը թեպետ առկա է, բայց դրանք գրեթե աննկատելիորեն են ներդաշնակված բուն կառույցին, իսկ ահա ավելի ուշ շրջանի պատմագրքերն արդեն, այդ թվում՝ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանցը», այդ առումով որոշակիորեն տարտղնված են և ավելի շատ տարաբնույթ ժանրերի հավաքածու են հիշեցնում, քան տարաբնույթ ժանրերի ներդաշնակ համադրություն: Մյուս կողմից՝ տարբեր շրջաններում պատմագրության ժանրային համակարգում առաջնությունը տրվել է տարբեր ժանրերի: Ահա այս պատճառով, ասենք, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» կամ Թովմա Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմությունը» հաճախ հնարավոր է քննել այն բոլոր մասնավորություններով, որոնցով ստորև քննվելու է Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը:

Միջնադարյան գրական ժանրերի՝ պատմագրության մեջ դրսևորումների վրա պատմիչի ներգործությունը ճիշտ ընկալելու համար հարկ է նշել, որ կոնկրետ Դավրիժեցուն բնորոշ է ժանրային երբեմն ինտուիտիվ զգացողությունը, սակայն նրա ժանրագիտակցությունն այնքան էլ հստակ չէ: Այդ պատճառով, օրինակ, թեպետ վարքագրությունը կամ գրույցը նրա պատմագրքում ներկայանում են ներժանրային ավարտունությամբ ու օրինաչափություններով, բայց Դավրիժեցին հաճախ դրանք անվանում է «պատմություն»: Թեպետ մյուս կողմից էլ այդպիսի ժանրանվանումը կարող է պայմանավորված լինել նաև գրական ժանրերի

ուշմիջնադարյան ըմբռնումների յուրահատկություններով: Դավրիժեցու պատմագիրքը ստեղծվել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ միջնադարյան գրական ժանրերը հաճախ էապես փոխում էին իրենց նկարագիրը, իսկ որոշ ժանրեր իրենց վերջին դրսևորումներն էին արձանագրում:

Այս գլխում քննաբանվել են միջնադարյան հայ գրականության այն ժանրերը, որոնք հաճախադեպ ու որոշակի նկարագրով դրսևորվել են Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության մեջ՝ ապահովելով նրա հատկականությունն իբրև գրական երկ: Մյուս ժանրային դրսևորումները քննաբանվել են հպանցիկ:

ա) Թուղթը

Միջնադարյան հայ գրականության, ի մասնավորի՝ պատմագրության հատկականությունը մեծապես պայմանավորված է նաև ընդհանուր ժանրանվանումով **թղթի** (նամակ, ուղերձ, հրովարտակ և ներժանրային բազմաթիվ այլ կառույցներ) մշտական ու տարաբնույթ կիրառություններով: Եթե, ինչպես գրում է Մայիս Ավդալբեգյանը՝ «Հայ պատմագրությունը համադրում է գրեթե ողջ միջնադարյան գրականությունը», և «**Չկա միջնադարյան արձակի որևէ տեսակ, որ լայնորեն օգտագործված չլինի հայ պատմագրության մեջ**» (ընդգծումը բնագրում–Ա.Ն.)², ապա դա առաջին հերթին վերաբերում է թղթին: Այն կարևորագույն էատարր է հայ պատմագրության ժանրային համակարգում. «Այս նամակաթուղթ-ուղերձ-հրովարտականերում բացահայտվում էին թե՛ պատմական ժամանակներն ու խնդիրները, թե՛ գծվում պատմական դեմքերի անհատական մոտավոր բնութագրեր, անկախ այն բանից՝ այդ թղթերն իրական էին, թե իրական հողի վրա ստեղծված գրական հնարանքներ»³: Վերջին առումով հետաքրքիր է Ստեփանոս Մալխասյանի դիտարկումը Մովսես Խորենացու «Հայոց

² **Մայիս Ավդալբեգյան**, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 27:

³ Նույն տեղում:

պատմության» մեջ տեղ գտած թղթային միավորների վերաբերյալ. «Դրանք վավերական պատճեններ չեն իրոք գրված թղթերի, այլ հորինված են հեղինակից այն ձևով ու բովանդակությամբ, որ հեղինակի կարծիքով պետք է ունենային այդ թղթերը – եթե իրոք գրված լինեին: Մեր այժմյան հասկացողությամբ սա կեղծիք է, բայց հների մեջ սա սովորական և ընդունված կարգ էր ու մեղադրանքի չէր ենթարկվում»⁴:

Անշուշտ, տարբեր դարաշրջաններում հայ պատմիչները թղթին դիմել են տարբեր նպատակներով ու տարբեր հաճախականությամբ՝ նկատի ունենալով կոնկրետ խնդիրներ: Հայ միջնադարյան թղթի ուսումնասիրողներից Աշոտ Ալեքսանյանն այս առումով նկատում է, որ «Զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի հայ պատմագրության մեջ նվազում է նամակային վավերագրերի հաճախակի օգտագործման երևույթը, մի բան, որ բնորոշ է վաղ ավատատիրության դարաշրջանի հայ պատմագրությանը»⁵:

Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը թղթօգտագործման առումով հիմնականում ենթարկվում է վերոնշյալ օրինաչափություններին: Հարցն այն է միայն, որ այստեղ գրեթե չեն պահպանվել ամբողջական թղթեր, դրանք հիմնականում ներբերված են հատվածականորեն, երբեմն վերապատմվում են, իսկ շատ դեպքերում էլ պարզապես հիշատակվում է թղթի ուղարկման կամ ստանալու փաստը: Ամբողջությամբ չներբերվելու պարագան, բնականաբար, հանգեցրել է այն բանին, որ Դավրիժեցու պատմագրի թղթային ընդմիջարկումները ժանրային ամբողջականության առումով տարտղնված են: Այդ հանգամանքը եթե մի կողմից խանգարում է ամբողջական պատկերացում կազմել 16-17-րդ դարերի թղթի կառուցվածքային ու բովանդակային

⁴ *Մովսես Խորենացի*, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 465, տես 35-րդ ծանոթագրությունը:

⁵ *Աշոտ Ալեքսանյան*, Հայ միջնադարյան նամակը (IV–XIV դարեր), Երևան, 1997, էջ 161:

յուրօրինակությունների մասին, ապա մյուս կողմից՝ կարևոր է նույն ժամանակաշրջանի հայ պատմագրության մեջ թղթագրագործման սկզբունքները որոշարկելու առումով:

Ներժանրային բազմազանությամբ հանդերձ՝ թղթի որոշ կառուցվածքային միավորներ ընդհանրական-կայուն են, և դրանց առկայությունից կամ բացակայությունից ելնելով կարելի է եզրակացնել՝ պատմիչը տվյալ թուղթն ամբողջությամբ, թե՛ հատվածաբար է ներբերել, երկրորդի պարագային երբեմն նաև՝ հատկապես ո՛ր հատվածը: Մասնավորապես՝ Դավրիժեցու պատմագրքում ընդմիջարկված թղթերի մեծ մասում ժանրի կառուցվածքային կարևորագույն բաղադրիչներից մեկի՝ **թղթառաջի** բացակայությունն իր հիմնական բանաձևային կիրարկումներով՝ ««Այսինչը այնինչին ողջույն»՝ զուգորդված նամակագրին և հասցեատիրոջը տրվող պատվանուններով, տիտղոսներով և աստծո ամենազորության կամ ներկայության վկայակոչումներով»⁶, վկայում է, որ այդ թղթերն ամբողջական չեն ներբերվել: Մասնավորապես՝ թղթառաջը ամենակայուն նամակային միավորն է դիտվում հայ պատմագրության մեջ⁷: Այսպես, օրինակ, Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսների՝ Սրապիոն վարդապետին⁸ ուղարկած նամակում թղթառաջը բացակայում է: Իսկ ահա թղթային մյուս կայուն միավորի՝ **թղթավերջի** առկայությունը՝ «Արդ խնդրեմք ի քէն մի՛ անփոյթ առնիցես գալ ի փրկութիւն մեր, և մանաւանդ ի վերականգնումն ձեր և հոգևոր ծնողին քում սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի» (էջ 60)⁹,

⁶ Տես նույն տեղը, էջ 22:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Հիշված և այսուհետ հիշվող անձնավորությունները, բնականաբար, իրական-պատմական դեմքեր են, որոնք երբեմն առնվազն համառոտ ներկայացվելու չափ անձանոթ են ընթերցողին: Աշխատությունը չժանրաբեռնելու և բուն նյութից չչեղվելու համար զերծ ենք մնում այդ անձանց մասին թեկուզև հպանցիկ տվյալներ հիշատակելուց:

⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խան-լարյանի, Երևան, Հայկական հՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1990: Այս գրքից

վկայությունն է այն բանի, որ Դավրիժեցին մեջբերել է նամակի վերջին մասը:

Անշուշտ, պատմիչը թղթից ներբերվող հատվածը պատահական չի ընտրում, այն միշտ հաստատում-լրացնում-բացատրում է վկայագրված իրադարձություններն ու անցքերը: Եվ, ընդհանրապես, թղթօգտագործումը Դավրիժեցու պատմագրքում թելադրված է հայ պատմագրական երկերի մեծ մասին հատուկ՝ «մերթ փառացի վավերականության, մերթ գեղարվեստական-ոճական, մերթ էլ զուտ գաղափարական նկատառումներով»¹⁰: Քիչ չեն նաև դեպքերը, երբ այդ երեք նկատառումները համադրվում են:

Նույն կերպ՝ Դավրիժեցին վրաց թագավոր Լավասափի մոր՝ Շահ-Աբասին ուղղված պատասխան թղթի վերջին մասն է հարկ համարել օգտագործել իր պատմագրքում. կրկին բացակայում է թղթառաջը, բայց առկա է թղթավերջը, ընդ որում՝ ներտեքստային մեկ այլ միավորի՝ *վերջողջույնի* («ողջ լեր») առկայությամբ. «Արդ՝ եթե ստուգիս զհաստատութիւն և զհանգիստն մեր կամիս, որպէս ասացեր, մի նեղեր զմեզ՝ և մի խռովեցուցեալ վրդովեր զխաղաղութիւնն մեր, այլ թող զմեզ կալ ի հանդարտութեան, զի այս փոքր իշխանութիւնս մեր բաւական է մեզ ի պէտս կարեաց մերոց. ողջ լեր» (էջ 125): Ի դեպ, վերջողջույնը հազվադեպ հանդիպող միավոր է Դավրիժեցու պատմագրքի թղթային ընդմիջարկումներում, իսկ «ողջ լեր»-ը գրեթե միակ կիրառվող ձևը:

Շատ հաճախ Դավրիժեցին հիշատակում է նամակային միավորների գրության, ուղարկման կամ ստանալու մասին, սակայն նույնիսկ հատվածական ներբերումներ չի կատարում: Մի առիթով, օրինակ, պատմիչը հիշատակում է Փիլիպպոս կաթողիկոսի գրած բազմաթիվ նամակների մասին. «Փիլիպպոս կաթողիկոսն բազում անգամ զանազան կերպիս թուղթս գրեաց յիլով» (էջ 306): Նույն

կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում, բոլոր ընդգծումները մերն են – Ա.Ն.:

¹⁰ Աշոտ Ալեքսանյան, Հայ միջնադարյան մամակը (IV–XIV դարեր), էջ 113:

կերպ՝ Դավրիժեցին հիշատակում է նաև մի նամակ, որը Մեքիսեթ կաթողիկոսն է խնդրում Ամիրգունա խանին գրել Շահ-Աբասին. «ի խանէն ևս խնդրեաց Մեքիսեթ կաթողիկոսն, գրել **խնդրանաց թուղթ** առ շահն» (էջ 200): Մեկ այլ նամակ էլ Ամիրգունա խանը այդ նամակին զուգահեռ գրում է իր որդուն՝ Թահմազդուլի խանին (էջ 202), բայց ուշարժանն այն է, որ դրա մասին Դավրիժեցին հիշատակելով՝ մեջբերում է ոչ թե անմիջապես, այլ հաջորդ՝ «Պատմութիւն կաթողիկոսութեան և փախստեան Սահակ կաթողիկոսին» վերնագրով ԺԹ գլխում, և դա արդարացվում է նրանով, որ եթե այդ երկրորդ նամակի պարզապես հիշատակությունն էր կարևոր նախորդ՝ «Յաղագս հարիւր թուման մուղադային, զոր շահն եդ ի վերայ Մեքիսեթ կաթողիկոսին» վերնագրով ԺԸ գլխում պատկերված իրադարձությունների համապատկերին, իսկ բուն բովանդակությունն այնքան էլ կարևոր չէր, ապա հաջորդ գլխում այդ նամակի բովանդակությունն է կարևորվում, քանզի լույս է սփռում իրադարձությունների հոսքի վրա: Սա շատ նուրբ հնարանք է, որ առաջին հայացքից կարող է և չնկատվել: Նշենք միայն, որ բերված է շատ փոքր մի հատված Ամիրգունա խանի՝ իր որդի Թահմազդուլի խանին ուղղված նամակից, բայց դա միանգամայն բավական է շարադրված դեպքերի ընթացքի տրամաբանությունն ըմբռնելու համար:

Դավրիժեցու պատմագրքում առկա են թղթային միավորներ, որոնք ոչ թե ուղղակիորեն են ներբերվում, այլ անուղղակիորեն պատմվում է դրանց բովանդակությունը: Շատ նամակներ հիշատակվում են մեկ տողով, սակայն դա սովորաբար այնպիսի տող է, որ պարագրվում է նամակի ամբողջ բովանդակությունը: Նույնն է պարագան նաև մի քանի տողով հիշատակվող նամակներում: Այդպես, Դավրիժեցին մի քանի նախադասությամբ ներկայացրել է Մեքիսեթ կաթողիկոսի՝ Պողոս վարդապետին ուղղված բազմաթիվ նամակների, պատմիչի տարազմամբ՝ **«բանս սպառնականս**

և յանդիմանութեան», ընդհանուր բովանդակությունն ու ասելիքը (էջ 230), այսինքն՝ այդ կերպ վկայագրվել է ամբողջական նամակագրություն:

Ընդհանուր բովանդակությամբ ներկայացնելով՝ Դավրիժեցին երբեմն վկայագրում է նաև նամակագրական կապեր, այսինքն՝ երբ առնվազն նամակների մեկանգամյա փոխանակություն կատարվել է: Այդպես է հայագգի խոջա Նազարի և իրանական Շահսեֆի արքայի նամակագրությունը (էջ 256): Ուշագրավն այն է, որ Դավրիժեցին այստեղ ևս չի մոռանում նամակագիրների դասային պատկանելության մասին, որն, ի դեպ, կայուն դրսևորվում է նրա պատմագրքում. խոջա Նազարի նամակը տարազվում է իբրև «արզայ» (խնդրագիր), իսկ արքա Շահսեֆիինը՝ «նոմոս» (հրովարտակ):

Տեղեկատվական բնույթի մի թուղթ Դավրիժեցին նույնպես հիշատակում է ընդհանուր բովանդակությունը ներկայացնելով: Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր վարդապետի նամակին՝ ուղղված Մելքիսեթ կաթողիկոսին, որով նա տեղեկացնում է «զանուղայ վարս Նիկոին» (էջ 297):

Երբեմն բովանդակության ներկայացումը պատմիչը կատարում է բառային բնորոշումներով: Այդպես, հիշատակելով այն փաստը, որ Մովսես կաթողիկոսը նամակ է գրել լեհաց թագավորին, նրա իշխաններին, Լվով քաղաքի արքեպիսկոպոսին ու Հռոմի պապին, Դավրիժեցին նախ բնութագրում է այն՝ «նամակս խոհեմականս՝ և լի իմաստութեամբ, խոնարհ և մաղթողական բանիս» և ապա համառոտ ներկայացնում նամակի բովանդակությունը (էջ 305):

Դավրիժեցին հաճախ է բնորոշում ներբերվող և հատկապես պարզապես հիշատակվող թղթային միավորները՝ մի կողմից ցուցանելով դրանց բովանդակային հատկանիշները, մյուս կողմից՝ առանձնացնելով թղթի ներժանրային տեսակներ: Երևույթը բնորոշ է հայ պատմագրությանն ընդհանրապես: Դավրիժեցու

պարագային խնդիրն այն է միայն, որ թղթերի հատվածական ներբերումների բովանդակային մասը հաճախ չի համապատասխանում թվյալ թղթին պատմիչի բնորոշումին: Այդպես՝ վերը հիշատակված Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսների՝ Սրապիոն վարդապետին ուղարկած նամակը Դավրիժեցին անվանում է **«նամակ ողջունի և սիրոյ»**, սակայն մեջբերված հատվածը բովանդակում է միայն տարազման երկրորդ մասը, իսկ ահա ողջույնը բացակայում է: Այն, ի դեպ, թղթառաջքին բնորոշ ներտեքստային միավոր է:

Այդուհանդերձ, Դավրիժեցու «առանձնացրած» տեսակներն ինքնին հետաքրքիր են և բազմազանություն են հաղորդում միջնադարյան թղթի ժանրային նկարագրին: Պատմիչը, հիշատակելով վրաց թագավոր Լավասափին և նրա մորը ուղարկած Շահ-Աբասի նամակները, դրանք անվանում է **«թուղթս պատրանաց և խաբէութեան»** (էջ 128), թեպետ, հարկ է նշել, որ սա զուտ հեղինակային բնութագրում է, քանզի հենված է ոչ թե նամակի հղացքին, այլ թելադրված է հեղինակի անձնական վերաբերմունքից բխող նկատառումներով: Հատվածաբար մեջբերված խոր Վիրապի Մանվել և Հավուց Թադի Մկրտիչ եպիսկոպոսների՝ Սահակ կաթողիկոսին ուղղված նամակը, որը վերջինս ստանում է հուսահատական տրամադրության մեջ, Դավրիժեցին անվանում է **«թուղթս յուսադրական բանի»** («առաքեցին **թուղթս յուսադրական բանի** առ Սահակն ի խոյ» (էջ 206))¹¹: Նամակագիրները, տեղեկանալով կաթողիկոսի ընկճված վիճակի մասին, բնականաբար, նրան հղել են հուսադրական բովանդակությամբ նամակ:

¹¹ Ավելորդ չէ նշել, որ Առաքել Դավրիժեցու պատմագրքի աշխարհաբար քարգմանության մեջ (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988) քարգմանիչը՝ Վարագ Առաքելյանը, այդ նամակը ներկայացրել է որպես **ուղղակի վկայված** նամակ (տես էջ 188), այնինչ՝ բնագրում այն **պատմված** նամակ է: Տեքստի այդ, քվում է՝ աննշան աղավաղումը մեծապես ազդում է պատմագրքի ժանրային նկարագրի ամբողջական ընկալման վրա, և, ընդհանրապես, կոպիտ միջամտություն է բնագրին: Սանավանդ որ՝ դա միակ օրինակը չէ:

«Գիրք պատմութեանց»-ում հիշատակվում են նաև՝ «**խնդրանաց թուղթ**» (էջ 200), «**թուղթս բարեխոսութեան**» (էջ 306), «**բանս սպառնականս և յանդիմանութեան**» (էջ 230), «**սիրոյ նամակ**», «**գիր պարգամաց**» (էջ 133) և այլ ներժանրային կառույցներ:

Առանձին խումբ են կազմում մոտ երկու տասնյակի հասնող տարաբնույթ **հրովարտականքը**, որոնք հիմնականում Շահ-Աբասի ու նրա հաջորդների անունից են: Դրանք երբեմն հիշատակվում են իրենց հունարեն փոփոխակով՝ «նոմոս»: Հրովարտականքն իրենց կառուցվածքով ու բովանդակությամբ ավելի կանոնիկ են ու ավելի համահավաք, ըստ ամենայնի՝ վկայաբերված են հնարավոր ամբողջականությամբ: Հրովարտականքն սկսվում են «**Հրաման է**» միավորով, որին հաջորդում է հրամանն արձակողի կամ հրովարտակի հեղինակի բնութագիրը, որ գովաբանական-փառաբանական բնույթի միավոր է, ինչպես՝ «մեծ արքայն Շահաբասայ» (էջ 75), կամ «ի հզոր և խաղաղասեր և յաշխարհաշէն թագաւորէն Շահաբասայ» (էջ 129) և այլն, այնուհետև հաջորդում է հրովարտակի բուն մասը՝ հրամանը կամ հայտարարությունը, և, սովորաբար, հրովարտակն ավարտվում է պայմանի, խոստումի, հաճախ նաև՝ սպառնալիքի ամրագրմամբ:

Միշտ չէ, սակայն, որ Դավրիժեցին ուղղակի է ներբերում հրովարտականքը: Կան նաև այնպիսիք, որոնք բերված են անուղղակիորեն և պարագրկում են հրովարտակի ընդհանուր բովանդակությունը: Բնականաբար, այսպիսի դեպքերում ներտեքստային միավորները միշտ չէ, որ պահպանվում են, պատմիչի համար կարևորը բովանդակության փոխանցումն է: Գրեթե բացակայում են գովաբանական-փառաբանական բնույթի միավորները (տե՛ս, օրինակ, էջ 90, 177, 249, 348 և այլն): Սա նաև հոգեբանական պատճառաբանվածություն ունի և բացատրելի է Դավրիժեցու հայրենասիրությամբ: Եթե հրովարտակն ուղղակի ներբերելիս Շահ-Աբասին «հզոր», «խաղաղասեր» և «աշխարհաշէն» որակումները

կարելի էր հանդուրժել, ապա բնական է, որ հրովարտականների բովանդակությունը վերաշարադրելիս Դավրիժեցին չէր կրկնաբանի իր ժողովրդի և անձամբ իր մեջ ամրագրված կերպարին ծայրահեղ հակառակ այդ բնութագրերը: Մանավանդ որ՝ իր պատմության ամբողջ ընթացքում Շահ-Աբասի անունը հիշատակելիս՝ Դավրիժեցին անպայմանորեն այն ուղեկցում է այսպես ասած՝ «ներածական» մասով՝ «վիշապն անդընդային... որ ի սկզբանէ գբարս օձի ունէր բնաւորեալ յինքեան ընդդէմ քրիստոնէից» (էջ 69), «հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց» (էջ 71), «աւերիչն աշխարհաց և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց, բնակարանն Նեսարայ» (էջ 78), «անվթար կամարարն սատանայի՝ երկրորդ Սաբիւոսս այս» (էջ 124) և այլն:

Կան հրովարտակի անվամբ, բայց, ըստ էության, նամակային տարրերով հատկանշվող թղթային միավորներ: Դրանք, բովանդակությունից դատելով, գաղտնի հրաման-նամակներ են (տե՛ս էջ 187 և 189), իսկ գաղտնիությունը հակասում է հրովարտակի, այսպես ասած՝ ժանրային նկարագրին, քանզի հրովարտակին հատուկ է հրապարակային բնույթը: Շահ-Աբասի անվամբ՝ առկա են նաև հրովարտակի ու բուն նամակի զուգադիր ներժանրային կիրարկումներով թղթեր, ինչպես՝ «գրեաց առ Լաւասափ և առ մայր նորա վասն քեռ Լաւասափին **թուղթ սիրոյ և ողջունի**» (էջ 124): Սա նամակ է, քանզի ունի անմիջական հասցեատեր, բայց և նամակ չէ, քանզի տեքստը կառուցված է հրովարտակային միավորներով:

Դավրիժեցու պատմագրքում պահպանվել են բազմաթիվ **աղերսագրեր** և **խնդրագրեր**, որ հայերը, առավել հաճախ՝ ի դեմս իշխանների ու կաթողիկոսների, գրել են Շահ-Աբասին կամ նրա պաշտոնյաներին՝ դիմելով նրանց տարաբնույթ խնդրանքներով: Դրանք նույնպես դիտարկելի են թղթի ժանրային տիրույթում՝ **նամակ-աղերսագիր** կամ **նամակ-խնդրագիր** ժանրանվանմամբ:

Դրանք շատ հաճախ Դավրիժեցին տարագում է «արգա» արաբերեն բառով, ընդ որում՝ մի տեղ պատմիչը հարկ է համարում բացատրել արաբերեն բառը («գիրս յօժարութեան՝ որ է արգայ» /էջ 255/), թեպետ դրանից առաջ բազմիցս կիրառում է առանց բացատրելու: Ներժանրային այդ կառույցը տիրապետող է հատկապես Մելքիսեթ կաթողիկոսի ու Շահ-Աբասի նամակագրության մեջ, որ վկայագրված է «Յաղագս հարիր թուման մուղադային, զոր շահն եղ ի վերայ Մելքիսեթ կաթուղիկոսին» վերնագրով ԺԸ գլխում ու, բնականաբար, դրանք հեղինակել է բացառապես հայոց կաթողիկոսը: Ընդ որում՝ դրանց մեծ մասը հատվածական է, իսկ շատ աղերսագրեր էլ ներբերված են անուղղակի կերպով, այսինքն՝ պատմված է դրանց բովանդակությունը:

Մելքիսեթ կաթողիկոս – Շահ-Աբաս նամակագրությունը Դավրիժեցու պատմագրքում վկայագրվածներից ամենաարժանահավատն է, քանզի ընթացքում պատմիչի մի շատ կարևոր նշումից պարզվում է, որ նա անձամբ կարդացել է որոշ նամակներ և նույնիսկ այլ ձեռագրերի հետ համեմատելու հնարավորություն է ունեցել. «Բայց ի բուն մատեան արքունական դիւանի ոչ ըստ օրինակին էր գրեալ՝ որպէս որ էր ձեռագիր կաթուղիկոսին...» (էջ 196): Մելքիսեթ կաթողիկոսի և Շահ-Աբասի նամակագրությունը ուշարժան է նաև գաղափարական առումով: Այն բովանդակային, բառապաշարային, հոգեբանական վիճակի և շատ այլ կողմերով ընդհանրացված ներկայացնում է հայ և պարսիկ ժողովուրդների հարաբերությունների բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում:

Դավրիժեցու պատմագրքում թղթի ներժանրային կառույցներն ամբողջական ներկայացնելու առումով նշենք, որ նրանում առկա են նաև կաթողիկոսական *կոնդակներ*, հատկապես «Յաղագս հարիր թուման մուղադային, զոր շահն եղ ի վերայ Մելքիսեթ կաթուղիկոսին» վերնագրով ԺԸ գլխում: Կոնդակները, ինչպես և հրովարտակաները, ունեն հրապարակային բնույթ: Դրանց հետ առնչվում են կաթողիկոսների անվան հետ կապվող թղթերի

այլ տեսակներ, որոնց մասին հիշատակելով, Դավրիժեցին, սակայն, ոչ մի տեսակի ներբերումներ չի կատարում, ինչպես՝ **«գիրս քանադրանաց՝ նզովից և կապանաց»** (էջ 294), **«թուղթ արձակման և օրհնութեան»** (էջ 298) և այլն: Սա թերևս բացատրելի է նրանով, որ թղթերի այդ տեսակները կարծրակաղապարային բնույթ ունեն, և ժամանակի մարդկանց քաջ հայտնի է եղել յուրաքանչյուր տեսակի բովանդակությունը:

բ) Զրույցը

Զրույցը ժանրային ամենակայուն դրսևորվող միավորն է Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունում: Նկատի ունենք ոչ միայն ժանրային ավարտուն ու մասնակի երևումները, այլ նաև պատմագրքի պատումի, տեքստի բնույթը, որն, անտարակույս, զրույցի կերպն է ձևաբանում: Դեռևս Մանուկ Աբեղյանն է նկատել, որ «...Առաքելի պատմությունը կարելի է համարել զանազան զրույցների անմշակ ժողովածու»¹²: Սա Դավրիժեցու աշխատության ժանրային նկարագրի առումով կարևոր ու դիպուկ նկատում է, և այս կապակցությամբ չենք կիսում Աբեղյանի տեսակետի վիճարկումը Վարազ Առաքելյանի կողմից. «Ամենախիստը Մանուկ Աբեղյանն է արտահայտվել: ...Եթե այդպես դատենք, ապա մեր ողջ պատմագրությունը զրույցների զրքեր պետք է համարենք»¹³:

Գուցե կարելի է չհամաձայնել աբեղյանական «անմշակ» տարագումին, բայց, իսկապես, Դավրիժեցու պատմագրքի բազմաթիվ գլուխներ առանձին զրույցներ են, չհաշված, որ որոշ գլուխների ներսում առկա են այլ զրույցներ ևս: «Գիրք պատմութեանց»-ում և, ընդհանրապես, հայ պատմագրական երկերում առանձնացված գլուխների վերնագրերում հաճախ հանդիպող «յաղագս»,

¹² Մանուկ Աբեղյան, Զայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 453:

¹³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, տե՛ս «Առաջաբանը», էջ 7:

«վասն», «պատմություն» սկսվածքային միավորները գրույցի ժանրի վերնագրային պոետիկային են բնորոշ: Բացի այդ, գրույցի տեքստային «ասէն, թէ», «պատմէն, թէ» և նմանատիպ այլ մուտքային միավորներն ամենահաճախադեպ երևումներն ունեն Դավրիժեցու պատմագրքում: Այդ ամենի համադրությամբ՝ ձևավորվում է մի ընդարձակ գրույց՝ ներքին տարաբնույթ դիպաշարային զարգացումներով:

«Միջնադարյան գրույցներին առհասարակ բնորոշ է հետևյալ կառուցվածքը, թեև ոչ միշտ ամբողջությամբ պարտադիր, – գրում է ժանրի ուսումնասիրողներից Արմենուհի Սրապյանը, – մուտք, բուն պատմություն և վերջաբան կամ եզրահանգում»¹⁴: Դավրիժեցու պատմագրքում գրույցի ժանրային դրսևորումները հիմնականում ենթարկվում են կառուցվածքային այդ օրինաչափությանը: Բնականաբար, այդ ընդհանրականության մեջ Դավրիժեցին հանդես է բերում անհատականության, ինքնատիպության տարրեր. ընդունված օրինաչափություններից շեղվելու միտումներ: Պետք է նշել, սակայն, որ դրանք արտահայտվում են ոչ այնքան բովանդակային, որքան կառուցվածքային հատույթում: «Սյուժեները, թեմաները, մոտիվները միջնադարում մեծամասամբ ավանդական են, – այս առումով նկատում է միջնադարյան գրականության գիտակ Դմիտրի Լիխաչովը: – Կարևորն այն է, թե ոճական ինչ կապով է այս կամ այն սյուժեն, թեման կամ մոտիվը հայտնվում գրականության և մատենագրության մեջ»¹⁵: Դավրիժեցու պարագային դա ներկայանում է պատմական հավաստի փաստի ու տեղեկության վկայագրման համատեքստում՝ կրելով համապատասխան ոճական ազդեցություն: Այս դեպքում՝ գրույցը Դավրիժեցու համար նախաառաջ ունի պատմափաստի նշանակություն: Այսինքն՝ պատմական տեղեկությունը նրա պատմագրքում երբեմն ներկայանում

¹⁴ Արմենուհի Սրապյան, Հայ միջնադարյան գրույցներ, Երևան, 1969, էջ 25:

¹⁵ Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, Москва, 1979, стр. 29.

է նաև իբրև գրույց, քանզի նկարագրվող իրադարձություններից որոշ ժամանակ է անցել, և դեպքերը շարունակաբար պատմվելով՝ հարստացել կամ հարստանում են գրական օրինաչափություններով ու մանրամասնություններով:

Թեմատիկ առումով՝ Դավրիժեցու պատմագրքում առկա գրույցները, ինչպես բուն հայկական գրույցներն ընդհանրապես, նույնպես բաժանվում են երկու խմբի՝ կրոնական և աշխարհիկ: Համեմատաբար շատ են աշխարհիկ գրույցները, ինչը պայմանավորված է ժանրի զարգացման ուշմիջնադարյան օրինաչափություններով: Կրոնական բովանդակությամբ գրույցները առավելապես դրսևորվում են Դավրիժեցու պատմագրքի այն գլուխներում, որոնք վկայագրում են հայոց կաթողիկոսների ու տարբեր հոգևորականների վարքը, ըստ էության, ծառայելով իբրև հավելյալ փաստարկ տվյալ հոգևորականի սրբակենցաղության ու մաքրակրոնության:

Պատմության ընդհանուր հյուսվածքին ներդաշնակման սկզբունքների առումով նախ պետք է առանձնացնել, այսպես կոչված՝ ցրված գրույցները: Դավրիժեցու ձգտումը՝ տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնել հնարավորինս համակարգված, պատճառահետևանքային լայն կապերով, հանգեցրել է այն բանին, որ որոշ գրույցներ նրա պատմագրքում ներկայանում են որոշակի ցրվածությամբ, այսինքն՝ նույն գրույցի մաս կազմող տեքստերը ընդմիջարկվում են այլ տեքստերով: Բուն և այլ տեքստերը, ճիշտ է, որոշակի բովանդակային կապ, այնուամենայնիվ, ունեն: Այդպիսի մի առանձին գրույց կարելի է դիտարկել «Յաղագս առաջին գալոյ Ջղալօղլոյն, յորոյ պատճառէ քշեաց շահն բոլորովին բովանդակ գերկիրն Արարատու և զնորին մերձակայ սահմանակից երկիրսն ընդ նմին» վերնագրով Դ գլխում սկզբնավորվող և հետագա այլ գլուխներում տարաբնույթ ու տարակերպ վկայագրումներով շարունակվող ջուղահայերի գաղթի մասնավոր մի դրվագը՝ գետն անցնելու սրտառույ պատմությունը, որը գրված

է գեղարվեստական բացառիկ շնչով, և Դավրիժեցու պատմագրքի լավագույն դրվագներից է ընդհանրապես: Սա բավականին ընդարձակ ու ներքին ճյուղավորումներով հատկանշվող մի պատմություն է, որի առանցքում, սակայն, գետն անցնելն է: Զրույցի նախադրությունում ներկայացվում են այն հանգամանքները, որոնք պատճառ են դառնում գետն անցնելու: Պարսից զորքը քշելով տանում էր հայ գաղթականներին, բայց մյուս կողմից էլ մոտենում էր Օսմանցիների սարդար Զոլալօղլին: Շահ-Աբասը գիտեր, որ իրենց զորքերի հանդիպումը վատ կվերջանա պարսիկների համար և «դարձուցեալ զերեսս իւր չուեաց ամենայն բանական իւրով հետևեալ զհետ բանակի ժողովրդեանն դէպ յերկիրն Պարսից» (էջ 79): Օսմանցիների զորքը հետևում է պարսիկներին: Դավրիժեցին տպավորիչ պատկերավորությամբ է ներկայացնում այդ տեսարանը. «Եւ եղեն երեք բանակք մեծամեծք և անհունք. առաջին՝ բանակն ժողովրդեանն, երկրորդն՝ բանակն Պարսից, երրորդ՝ բանակն Օսմանցւոց» (էջ 79): Ճանապարհին շտապությունից պարսիկները դաժան ծեծուջարդի են ենթարկում անպաշտպան ժողովրդին, իսկ երբ գետն անցնելու հարկադրանքն է մեջտեղ գալիս, պատկերը դառնում է առավել սարսափազդու: Դավրիժեցին այս դրվագների վկայագրություններում դիմում է պատկերավորման տարաբնույթ հնարանքների՝ գրեթե տեսանելիորեն իրական ներկայացնելով տեղի ունեցածը. «Իսկ ողորմելի ժողովրդեանն հայէին յառաջ՝ զանհուն գետն տեսանէին իբրև զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ՝ զսուրն Պարսից, որ սպանանէր, և ճարակ փախչելոյ ո՛չ գտանիր. և առհասարակ աղիողորմ ողբս, և յորդ արտասուս յաչաց հեղեալ առնէին երկրորդ Երասխ: Եւ ծայն լալեաց, և հառաչանաց, ճչանաց, վայոց, կսկծանաց, մորմոքանաց ընդ միմեանս խառնեալ գոչեցուցանէին ուժգին աղաղակաւ. իսկ ողորմութիւն և փրկութիւն ոչ ուստեքէ էր» (էջ 80):

Այս և Զուղայի գաղթի մյուս վկայագրումները ներկայացնող մի քանի այլ գրույցների մասին Արմենուիի Սրապյանը գրում է. «...սրանք ավելի զրուցատիպ պատմություններ են, պատմական իրադարձությունների փոքրիկ ճյուղավորումներ ու շեղումներ, իրական դեպքերի գեղազարդումներ, քան բուն առումով գրույցներ»¹⁶:

Պատմության հյուսվածքում այդ գրույցներին միավորվում ու ընդհանուր խումբ են կազմում նաև այն գրույցները, որոնցում պատկերված է ջուղահայերի կյանքն արդեն գաղթից հետո՝ Պարսկաստանում, ինչպիսին, օրինակ, «Միս ևս պատմութիւն նեղութեանց՝ զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն» վերնագրով ԺԴ գլխում ընդգրկված գրույցն է՝ իբրև չարչի ծալոված Շահ-Աբասի ու գաղթական հայ կնոջ մասին, որն իր դիպաշարային ամբողջ ընթացքով ու երկխոսական մանրամասնետրով ներառվել է Հովհաննես Թումանյանի հանրահայտ «Թագավորն ու չարչին» բալլադում¹⁷:

Առանձին խումբ են կազմում ժանրի այն երևույթները, որոնք, այսպես ասած՝ վերաձևումներ են: Ներծուլվելով պատմագրության տեքստին՝ գրույցն իր հերթին կարող է պարագրկել այլևայլ ժանրեր, ավելի ճիշտ՝ վերաձևել այդ ժանրերը, դարձնել **գրուցատիպ**: Այդպիսի դեպքերում, ինչպես գրում է Արմենուիի Սրապյանը՝

¹⁶ **Արմենուիի Սրապյան**, Հայ միջնադարյան գրույցներ, էջ 80: Ի դեպ, նկատենք, որ Ղափրիժեցու պատմագրքում առկա մի քանի բուն ժանրային առումով գրույցներ ընդգրկված չեն Արմենուիի Սրապյանի կազմած հայ միջնադարյան գրույցների բավականին ընդարձակ ցանկում, այն դեպքում, երբ իբրև գրույց են ներկայացվել Ղափրիժեցու պատմագրքում առկա վկայաբանական բնույթի որոշ նյութեր:

¹⁷ Առաքել Ղափրիժեցու՝ ջուղահայերին նվիրված վկայագրությունների և Հովհ. Թումանյանի «Թագավորն ու չարչին» բալլադի ստեղծագործական, տեքստային առնչությունների մասին առավել մանրամասն տես **Էդվարդ Ջրբաշյան**, Թումանյան. ստեղծագործության պրոբլեմներ, Երևան, 1988, էջ 203–213, ինչպես նաև՝ **Ջավեն Ավետիսյան**, Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան, Երևան, 1973, էջ 64–74:

«գրույց բառը հանդես է գալիս որպես ընդհանուր որոշիչ՝ առհասարակ արձակ գրված զանազան ոչ ծավալուն ստեղծագործությունների» (ընդգծումը բնագրում–Ա.Ն.)¹⁸։ Գրիգոր անունով քրիստոնյայի մասին պատմությունը, որն ընդգրկված է «Միս պատմութիւն նեղութեանց, զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն» վերնագրով ԺԴ գլխում, իրականում վկայագրական բնույթ ունի և ներբերվել է պատմական իրադարձությունների որոշ հանգամանքների վրա լույս սփռելու նպատակադրմամբ։ Սակայն այդ պատմության կարճառոտ-նպատակասլաց բնույթը, ներժանրային որոշ միավորների ու հատկապես մուտքբուն պատմություն–վերջաբան/եզրահանգում կառուցվածքային տրամաբանության առկայությունն այն վերաձևում են գրույցի։

Այդ կերպ՝ գրույցի են վերաձևվում նաև տարբեր հոգևորականների վարքերում առկա որոշ պատմություններ, որոնք միտված են լրացուցիչ կերպով ապացուցելու տվյալ հոգևորականի սրբակենցաղությունն ու ցուցանելու քրիստոնեական կրոնի զորությունը։ Այդպիսին է, օրինակ, «Պատմութիւն վարդապետութեան և վարուց սրբոյ վարդապետին Պօղոսի» վերնագրով ԻԳ գլխում առկա գրույցն այն մասին, թե ինչպես Պողոս վարդապետի աղոթքների շնորհիվ մահմեդականի չբեր կինը հղիացավ և զավակ ունեցավ (տե՛ս էջ 231-232)։ Կամ՝ «Վասն վարդապետութեան և կաթողիկոսութեան տեսոն Փիլիպպոսի։ Յորում և վասն նորոգութեան եկեղեցեաց սրբուհի կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ և յայտնելոյ նշխարաց նոցին» վերնագրով ԻԵ գլխում ընդգրկված պատմությունն այն մասին, թե ինչպես Փիլիպպոս կաթողիկոսի աղոթքների շնորհիվ յոթնամյա անդամալույծ ու համր երեխան քայլեց ու խոսեց (տե՛ս էջ 265-266)։

Վկայագրելով սովի տարածման մասին պատմություններ «Յաղագս յայտնելոյ Ջալալոցն և սաստիկ սովուն և մարդակեր

¹⁸ Արմենուհի Սրապյան, Հայ միջնադարյան գրույցներ, էջ 39։

գայլոցն և այլ ևս աւարառութանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի» վերնագրով է գլխում, Դավրիժեցին ներբերում է ականատեսների կամ իբրև ականատես ներկայացողների պատմություններ դրանց մասին ու շուրջ, որոնք որոշ հանգամանքներով պայմանավորված՝ վերաձևվում են զրույցի: Նախ՝ ականատեսի պատմությունը միահյուսվում-ներծուլվում է պատմության բուն շարադրանքին տեքստային հարկավոր-կաղապարային միավորների միջոցով, որոնք այս պարագային համապատասխանում են զրույցի ժանրային կաղապարներից մեկի՝ մուտքի տեքստային կաղապարներին: Այսինքն՝ անպայմանորեն ցուցանում են, որ պատմությունն ինչ-որ մեկը պատմել է: Այդ կերպ՝ հիշատակված գլխում առկա է հինգ զրույց, որոնցից առաջին չորսը պայմանականորեն կարելի է վերնագրել «Զրույց սովի պատճառով մարդկանց ուտելու մասին» (տե՛ս էջ 109–110): Դրանք ունեն հետևյալ մուտքային միավորները. «Որպէս պատմեցին մեզ թէ...», «...տեսողքն պատմեցին ինձ, թէ...», «սա պատմեաց թէ...» և այլն:

Այս նույն գլխում է ընդգրկված նաև կրկին սովին առնչվող ու կրկին պայմանական վերնագրով «Զրույց մարդագայլի առաջացման մասին» հատվածը (տե՛ս էջ 111), որն արդեն կառուցված է իբրև հեղինակային պատմություն: Այսպիսի դեպքերում՝ մուտքային միավորների առկայությունը պարտադիր չէ:

Ընդհանրապես, վկայագրված ընդհանուր իրադարձությունները, ինչպես վերևում՝ սովը, Դավրիժեցին, սովորաբար, հարկ է համարում մանրամասնել օրինակներով, որոնք նույնպես ներկայանում են զրույցի ժանրային նկարագրով: Արդեն քանիցս հիշատակված «Միւս պատմութիւն նեղութեանց, զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն» վերնագրով ԺԴ գլխում, օրինակ, Դավրիժեցին անդրադառնում է այն դեպքերին, երբ Շահ-Աբասը գաղթական հայ կնոջ խոսքերից ազդված ու չարացած՝ հրամայում է մտնել գաղթած հայերով բնակեցված բոլոր գավառները և բնակիչներին մահմեդականացնել ու թլպատել: Նկարա-

գրելով հայերի ընդհանուր կացությունը, Դավրիժեցին կոնկրետացնում է իր ասելիքը Փահրան գյուղի և նրա տանուտեր Նուրի-ջանի օրինակով, որպեսզի ակնառու լինի պատկերը: Եվ ահա այդ կոնկրետությունը դրսևորվում է իբրև զրույց (տե՛ս էջ 159–160):

Այդպիսի դրսևորումներով զրույցներ առկա են նաև «Վասն շարժման մեծի քաղաքին Թարվիզու» վերնագրով ԼԵ գլխում: Այս դեպքում կոնկրետ օրինակներով Դավրիժեցին մանրամասնում է երկրաշարժի պատճառած արհավիրքները: Մեջբերենք գետնի տակն անցած հովվի ու նրա հոտի մասին զրույցը, որը ժանրի ցայտուն օրինակ է: Կարճառոտությունն ու նպատակասլաց պատումը նպաստում են առավել ցնցող տպավորություն գործելուն, ինչն այս պարագային ևս զրույցի ներժանրային օրինաչափություններից է. «Այլ և ասացին ոմանք թէ խաշնարած ոմն հովիւ, որոյ առաջի հոտք ոչխարաց արածէին ի վայրի ուրէմն, և յաւուր միում ընդ լիւնիլ շարժին՝ իսկոյն պատառեցաւ թանձրութիւն երկրի, և բացաւ խորութիւն անդնդոց, յորում սուգեալ ընկղմեցաւ հովիւն և մասն ինչ յոչխարացն, և կենդանոյն կլեալք յերկրէ, և ոչ ևս երևեցան» (էջ 373–374):

Իսկ ահա «Յաղագս շարժին, որ եղև ի Վան քաղաքին, և իւրում շրջակա երկրին» վերնագրով ԼԵ գլխում երկրաշարժի փաստը կոնկրետացվում է պատահած հրաշքի մասին զրույցով, երբ երկու մանուկներ փրկվում են արհավիրքից (տե՛ս էջ 378–379):

Եվ վերջապես, առանձին խումբ են կազմում ժանրի այն երևույթները, որոնք միևնույն ժամանակ նաև «Գիրք պատմութեանցի» հերթական ամբողջական գլուխն են: Այդպիսի դեպքերում պատմագրության մեջ զրույցը ավարտուն ու ամբողջական ժանրային դրսևորումներից բացի, կատարում է նաև կառուցվածքաբանական գործառույթներ: Զրույցներ են «Պատմութիւն և պատճառ աւերման աշխարհին վրաց եւ մահուան Լաւասափ թագաւորին նոցա, որ եղև ձեռամբ առաջին Շահաբասին» վերնա-

գրով ԺԱ, «Վասն էր ոչ գոյ ոչխարաց քոյայ յաշխարհին, որ Արաղստան կոչի» վերնագրով ԺԵ, «Պատմութիւն վասն գերեզմանին և ոսկերացն Վարդ Պատրկայ» վերնագրով ԼԶ, «Պատմութիւն վասն սատակման պիղծ Չոմարին» վերնագրով Խ և «Պատմութիւն վասն սատակման Սուլէյման բէկին» վերնագրով ԽԱ գլուխները:

Վերջին երկու գլուխ-գրույցները ճյուղավորումներ են «Պատմութիւն և պատճառք կողոպտելոյ զանուանի վանքն Վարագ կոչեցեալ. և տանելոյ զաւագ սուրբ Նշանն ի բերդն Խօշաբայ և դարձուծանելոյ անտի ի Վան քաղաք» վերնագրով ԼԸ գլխի և գունեղ ու տպավորիչ մանրամասներով ներկայացնում են Վարագա վանքի կողոպտիչների՝ Չոմարի ու Սուլէյման բէկի անփառունակ վախճանը: Դրանք Արմենուհի Սրապյանը համարում է «Բանավոր աղբյուրներից գրի առած, բայց հեղինակի ակտիվ միջամտությամբ ու շեշտված անհատականությամբ պատմված»¹⁹ գրույցների օրինակներ:

Գլուխ-գրույցներում իրադարձությունների հոսքը ներկայացվում է առավել կոնկրետ ու կենտրոնացված, շեղումները գրեթե բացառվում են, իսկ ներտեքստային կառուցվածքային միավորները և, հատկապես, ծրագիր-խոստում միավորը²⁰, իսպառ բացակայում են: Այս ամենի արդյունքում՝ գլուխ-գրույցները թեպետ զուտ տեղեկատվական առումով լույս են սփռում վկայագրված իրադարձությունների վրա, բայց շատ առումներով դառնում են տեքստային ներփակ տարածք:

Պատմագրության ժանրային տարածքում ընդգրկվելով՝ գրույցը երբեմն ձեռք է բերում այնպիսի նոր հատկականություն-

¹⁹ Արմենուհի Սրապյան, Հայ միջնադարյան գրույցներ, էջ 80:

²⁰ Այդ միավորների մասին մանրամասն տես մեր «Ներտեքստային կառուցվածքային միավորները Առաքել Ղափրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունում» հրապարակումը, «Գրականագիտական հանդես», Ա-Բ, 2007, էջ 12–22, ինչպես նաև սույն աշխատության «Ներտեքստային կառուցվածքային միավորների բնույթը» ենթագլուխը:

ներ, որոնք տվյալ տարածքից դուրս դադարում են գոյություն ունենալ: Զրույցի այդպիսի դրսևորումները կարելի է դիտել իբրև ներժանրային ձևեր: Շատ դեպքերում զրույցը հանդես է գալիս որոշակի համաբնագրի մեջ, քանզի ներկայանում է իբրև պատմության շարունակական ընթացքն ապահովող բովանդակային մասնավորություն, ընդհուպ՝ ժամանակագրական հոսքով, և կախված այն հանգամանքից, թե վկայագրվող իրադարձության ընթացքի մեջ ինչ տեղադրություն ունի՝ ժանրը կարող է դրսևորվել իբրև **զրույց-նախադրություն, զրույց-զարգացում, զրույց-ճյուղավորում** և **զրույց-ավարտաբանություն**: «Գիրք պատմութեանց»-ում գերակշռում են հատկապես զրույց-զարգացումն ու զրույց-ճյուղավորումը, և դա պայմանավորված է ժանրի՝ պատմագրության շրջարկում գործառույթների բնույթով:

գ) Վկայաբանությունն ու վարքը

1.

Հայ պատմիչների՝ գրեթե համատարած հոգևորական լինելու հանգամանքը վճռական դերակատարություն է ունեցել նաև պատմագրության ժանրային օրինաչափությունների ձևավորման վրա: Բացի այն, որ ինտերտեքստուալ հարաբերությունների առումով ամենասերտ առնչակցությունները երևանվում են Աստվածաշնչի հետ, հայ պատմագրության ժանրային նկարագրի վրա ևս մեծապես ազդել է պատմիչի՝ քրիստոնյա լինելու և աստվածաբանական հարուստ գիտելիքներով օժտված լինելու պարագան: Այդ իմաստով՝ բնավ պատահական չէ, որ թեպետ «XVI–XVIII դարերը կարելի է համարել վարքագրության անկման շրջան»²¹, այնուամենայնիվ, վարքաբանական, ինչպես նաև վկայաբանական հատվածները ևս Դավրիժեցու պատմագրքում մեծ տեղ են գրավում, այնքան, որ առթել են նույնիսկ այսպիսի տեսակետ. «Դավրիժեցու Պատմությունը, ինչպես Եղիշեի երկը, ընդհանուր առմամբ ունի վկայաբանական հյուսվածք»²²:

²¹ *Քնարիկ Տեր-Դավթյան*, Վկայաբանություն և վարք, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Երևան, 1984, էջ 89:

²² *Չենրիկ Բախչինյան*, XVII–XVIII դարերի հայ գրականությունը, էջ 172:

Ընդգծենք սակայն, որ վարքերն ու հատկապես վկայաբանությունները «Գիրք պատմութեանց»-ի ընդհանուր համակարգում չունեն հատուկ կառուցվածքային դերակատարություն և բովանդակային կարևոր արժեք: Այդուհանդերձ, զգացվում է, որ Դավրիժեցին դրանց տվել է նաև հավաստի պատմափաստի նշանակություն, թեպետ երբեմն էլ նկատելի է այն միտումը, որ վկայաբանական գրականությունը նա պարզապես ներբերել է իբրև լրացուցիչ, տպավորություն ստեղծող մաս՝ վկայագրված իրադարձություններին: Ընդ որում՝ ներբերումներն արված են ժանրային ավարտուն ու ամբողջական նկարագրով: Բացի այդ՝ ««Վկայությունների» և «հրաշքների» հետաքրքրաշարժ պատմությունները XVII դարի ընթերցողի համար կարող էին առավել հետաքրքրություն ներկայացնել և բացառված չէ, որ հենց այդ գլուխները մեծ ժողովրդականություն բերեցին «Գիրք պատմութեանցի» առաջին հրատարակությանը: Գիրքը դարձավ հայ ընթերցողի ամենասիրած գրքերից մեկը», - գրում է Լենա Խանլարյանը²³:

Ի տարբերություն գրույցների, *վկայաբանությունները* «Գիրք պատմութեանց»-ում դրսևորվել են հիմնականում իբրև առանձին գլուխներ: Միայն որոշ վկայաբանական հատվածներ են պահպանվել այլ իրադարձությունների ներկայացման համատեքստում, ուրիշ վերնագրերի տակ, իբրև լրացուցիչ տեղեկություններ:

«Գիրք պատմութեանց»-ի հյուսվածքում վկայաբանությունները տարբեր տեղադրություն ունեն, թեպետ որոշակի փուլում դրանք նաև կազմում են հաջորդական շարադրանք՝ «Պատմութիւն նահատակութեան անմեղ մանկան Նիկողայոսի», «Պատմութիւն նահատակութեան խոստովանող վկային Քրիստոսի սրբոյն Խաչատրոյ», «Պատմութիւն նահատակութեան Սիրուն անուամբ քրիստոնէին», «Պատմութիւն նահատակութեան

²³ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, տե՛ս «Առաջաբանը», էջ 27:

Մխիթար անուամբ քրիստոնէին», «Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աւետիս անուամբ քրիստոնէին» (գլուխ ԽԴ-ԽԸ): Հարկ է նշել, որ սա սոսկական հաջորդականություն է, և այդ գլուխները ոչնչով կապակցված չեն: Ավելին՝ բովանդակային առումով դրանք շատ հազվադեպ են ներդաշնակվում նաև պատմության ընդհանուր շարադրանքին: Հավելենք նաև, որ այդ գլուխները վերաբերում են «Գիրք պատմութեանց»-ի այն մասերին, որոնք, ըստ ամենայնի, չեն մշակվել ու դասակարգվել համապատասխան կերպով:

Հենրիկ Բախչինյանի կարծիքով՝ «Գիրք պատմութեանց»-ում առկա վկայաբանությունները Դավրիժեցին ինքն է «հեղինակել... ընդգրկելով իր Պատմության մեջ»²⁴: Եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ «վարքը կամ վկայաբանությունը չեն կարող հորինվել դարեր հետո. դրանք դեպքի անմիջական արձագանքներն են, որ պատմվում են ականատեսների կողմից կամ անմիջականորեն, կամ հուշագրական կարգով», և որ «հետագայում որևէ հեղինակ դրանց կարող է գրական երկի կերպարանք տալ»²⁵, ապա դա միանգամայն հնարավոր է: Սակայն Լեոյի կարծիքով էլ՝ «ուրիշների գրվածքներ են և այն վկայաբանությունները, որոնք նկարագրում են մասնավոր անձանց նահատակությունները և գրավում են հինգ գլուխ»²⁶: Այս դեպքում հստակ եզրահանգման գալ հնարավոր չէ, քանզի Դավրիժեցու պատմագրքում առկա վկայաբանություններն ու ժանրի՝ նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մյուս երևումները ոճական ու պատկերավորման առումով շատ միակերպ են և զգալի չէ անհատական ոճի ներգործություն:

Լևոն Բաբայանի այն նկատումը «Գիրք պատմութեանց»-ում տեղ գտած վկայաբանությունների առիթով, թե «Քրիստոնյաների նահատակությունների նկարագրությունները... գրեթե նույնն են,

²⁴ *Հենրիկ Բախչինյան*, XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը, էջ 169:

²⁵ *Մայիս Ավդալբեգյան*, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (V դար), էջ 123-124:

²⁶ *Լեո*, Հայոց պատմություն, հատոր 3, Երևան, 1946, էջ 364:

միայն անուններն են փոխված»²⁷, վերաբերում է ոչ այնքան Դավրիժեցու դիտավորությանն ու գրական-ստեղծագործական անկարողությանը, որքան հենց այն կարծրակաղապարներին, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն նկատելի էին վկայաբանական ժանրերի համակարգում և դրսևորվում էին ոչ միայն կառուցվածքային, այլև բովանդակային հարթություններում:

Կաղապարային է ամենից առաջ վկայաբանությունների վերնագրային պոետիկան՝ **վասն այսինչ անվամբ քրիստոնյայի նահապարկության**: Այսպիսի դեպքերում պատմագրության գլուխների վերնագրերը նաև ժանրային բնորոշումներ են կամ ժանրային պատկանելության ցուցիչներ:

Կաղապարային են նաև ներտեքստային մի շարք միավորներ: Այդ առումով ամենաակնառուն հակիրճ վարքի ու դիմանկարի պարտադիր առկայությունն է վկայաբանության սկսվածքում: Ճիշտ է, դիմանկարն այս պարագային դրսևորվում է իր մասնավոր, այսպես ասած՝ հոգևոր նկարագրի կերտմամբ, բուն դիմանկարային մանրամասնությունները սակավադեպ են, իսկ եղած դեպքերում էլ՝ պարզապես լրացնում են հոգևոր նկարագիրը: Սկսվածքի այդ կաղապարային նրբագծերը հստակ պատկերացնելու համար բերենք երկու տարբեր վկայաբանությունների՝ հերոսներին ներկայացնող մասը.

ա) «Այս երանելի նահատակս Նիկողայոս էր ի քաղաքէն Տիգրանակերտու, որ այժմ ասի Ամիթ, ծնեալ և սնեալ ի նոյն քաղաքին, և էր մանուկ տիօք իբրև տասն և հնգից ամաց, տեսլեամբն գեղեցիկ՝ և հասական վայելուչ, զաւակ քրիստոնէից, և ազգաւ ի Հայոց» (էջ 400–401).

բ) «Այս երանելի նահատակս Խաչատուր էր ի քաղաքէն Տիգրանակերտու՝ որ այժմ ասի Ամիթ, ծնեալ և սնեալ ի նմին

²⁷ **Լևոն Բաբայան**, Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984, էջ 126:

քաղաքի, և էր ինքն յազգէն Հայոց, և կային սմա ծնողք և եղբարք և այլ ընտանիք բազումք. և էր ինքն իբրև ամաց քսանից՝ աւելի կամ պակաս, գեղեցկատես և վայելչահասակ. այլ և էր յոյժ աղօթասէր և ունկնդիր գրոց ընթերցման, զոր ինչ և կարդան քահանայք յեկեղեցիս...» (էջ 404):

Ծննդավայրերի զուգադիպությունը, ըստ ամենայնի, այս պարագային պատահականություն է, բայց մյուս տեղեկությունները կաղապարային են: Ավելին՝ որոշ բառային-բնորոշումային համընկնումները վկայում են այն մասին, որ կաղապարայնությունը վերաբերում է նաև վկայաբանությունների տեքստերին, ինչպես՝ «ծնեալ և սնեալ ի նոյն քաղաքին» ↔ «ծնեալ և սնեալ ի նմին քաղաքի», «և ազգաւ ի Հայոց» ↔ «և էր ինքն յազգէն Հայոց», «տեսւեամբն գեղեցիկ՝ և հասական վայելուչ» ↔ «գեղեցկատես և վայելչահասակ»:

Այս կարգի տեղեկություններն ու տվյալները մեկ-երկու բառի փոփոխությամբ առկա են նաև մյուս վկայաբանությունների սկսվածքում: Բերված օրինակներից վերջինը ցուցանում է, թե ինչ բնույթ կարող են ունենալ այդ փոփոխությունները: Նուրբ հնարքով փորձ է արվում քողարկել կաղապարը, այնինչ՝ պարզապես բառակապակցությունները վեր են ածվել բարդ բառերի. **տես**ւեամբն **գեղեցիկ** – գեղեցկատես, **հասական վայելուչ** – վայելչահասակ: Այդպիսի քողարկումները դրսևորվում են այլ կառուցվածքներում ևս:

Դմիտրի Լիխաչովի կարծիքով՝ սկսվածքային միավորների նույնական կրկնությունը հեղինակը հատուկ է անում, որպեսզի ընթերցողների և ունկնդիրների վրա տպավորություն գործելով՝ ամրագրի դրանք: Եվ, ընդհանրապես, մեծ գիտնականը այդ տրամաբանությամբ է վերլուծում հին գրականության բոլոր կրկնվող–

կաղապարային միավորները՝ լինեն դրանք բառային, հոմանիշային, թե տեքստային, պատումային²⁸:

Ուշագրավ է, որ Յոհան Հայզինգան նմանատիպ կաղապարները մեկնաբանում է մշակույթի մեջ խաղային տարրի գերակայության գործոնով. «Կարիք չկա հեռուն գնալ սրբերի լեգենդների մեջ՝ տեսնելու համար, որ հրաշքների պատմությունը կրկին ու կրկին ի հայտ է բերում իր անհերքելի խաղային տարրը»²⁹, - գրում է նա:

Կանոնիկ, կաղապարային են նաև վկայաբանությունների սյուժեներն ու սյուժետային զարգացումների մանրամասնությունները: Սա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ վկայաբանությունների կառուցվածքի համար, ինչպես գրում է Քնարիկ Տեր-Դավթյանը՝ «հիմք հանդիսացան «իրական ակտերը», որոնք կրում էին զուտ դատական հետաքննության բնույթ՝ կազմված նահատակությանը նախորդող դեպքերի նկարագրությունից և մահապատժից»³⁰: Ըստ ամենայնի՝ սյուժեի կաղապարային բնույթն է հետագայում թելադրել-պայմանավորել նաև մյուս կաղապարները: Ուշարժանն այն է, որ Դավրիժեցու պատմագրքում միմյանց հաջորդող վկայաբանություններից տեքստային ու բովանդակային առումով սերտ համընկնություններ են արձանագրում «Պատմութիւն նահատակութեան անմեղ մանկանն Նիկողայոսի» և «Պատմութիւն նահատակութեան խոստովանող վկային Քրիստոսի սրբոյն Իսաչատրոյ» վկայաբանությունները միմյանց հետ, իսկ «Պատմութիւն նահատակութեան Սիրուն անուամբ քրիստոնէին» և «Պատմութիւն նահատակութեան Մխիթար անուամբ քրիստոնէին» վկայաբանությունները՝ միմյանց հետ:

²⁸ Առավել մանրամասն տես *Д. С. Лихачев*, Поэтика древнерусской литературы, էջ 125–128:

²⁹ *Յոհան Հայզինգ*, Homo Ludens. Մշակութային խաղային տարրի սահմանման փորձ, Երևան, 2007, էջ 244:

³⁰ *Քնարիկ Տեր-Դավթյան*, վկայաբանություն և վարք, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 44:

Հակիրճ վարքից ու դիմանկարից անմիջապես հետո սկզբնավորվում է բուն սյուժեն, և մի քանի նախադասություն անց կոնֆլիկտ է ստեղծվում քրիստոնյայի ու մահմեդականի միջև: Ընդ որում՝ դա կարող է առաջանալ ամենաչնչին առիթի դեպքում իսկ, և կոնֆլիկտի առիթ միշտ որոնում են մահմեդականները: Այնուհետև հավաքվում է մահմեդականների ամբոխը, և քրիստոնյային տանում են դատարան:

Եթե մինչ այս պահը վկայաբանություններում մանրամասնությունները, ինչպես, օրինակ, կոնֆլիկտի առաջացման պատճառները կարող են լինել տարբեր, ապա սյուժեի զարգացման այսպես կոչված՝ «դատարանային» հատվածը կանոնիկ-կաղապարային է՝ ընդհուպ դատավորի ու դատապարտյալի երկխոսությունը: Քրիստոնյային առաջարկվում է փոխել կրոնը, հակառակ դեպքում՝ մահապատիժն անխուսափելի է: Ընդ որում՝ այդ առաջարկից բացի, տրվում են գայթակղիչ խոստումներ, որոնք միշտ նույն բովանդակությունն ունեն: Բերենք օրինակներ տարբեր վկայաբանություններից. «Ասաց դատաւորն Նիկողայոսին՝ «...Տամ քեզ **բազում գանձս և ստացոածս պատրականս, և կին գեղեցիկ**» (էջ 402), «և դատաւորն բազում բանս խոսեցաւ ընդ նմա, և բազում բարութիւնս խոստացաւ տալ նմա՝ **գանձս և ստացոածս, և կին, և պեպական իշխանութիւնս...**» (էջ 405), և այլն: Տարբերությունն այստեղ թերևս այն է, որ դատավորի խոսքը մի դեպքում ներկայացվում է երկխոսության ուղղակի, մյուս դեպքում՝ անուղղակի կերպով:

Քրիստոնյայի՝ դատավորին պատասխանի օրինակներ տարբեր վկայաբանություններից, որոնցում նույնպես առկա են տեքստային համընկումներ. «Ես **զլոյս հաւարս իմ ոչ թողում**, և զուղիղ օրէնս Քրիստոսի Աստուծոյ իմոյ ոչ փոխանակեմ ընդ ձերդ օրինաց» (էջ 402), «...Ես զՔրիստոս Աստուածն իմ ոչ ուրանամ, և **զլոյս հաւարս իմ ոչ թողում**, և սուտ **օրինաց ձերոց ոչ հաւանիմ**» (էջ 405), «**Չլոյս հաւարս իմ ոչ թողում**, և խաւար **օրինաց ձերոց ոչ հաւանիմ**» (էջ 413), և այլն:

Քրիստոնյայի անդրդվելիությանը հաջորդում են անմարդկային տանջանքները, որոնք տարբեր վկայաբանություններում տարբեր բնույթ են կրում:

Սյուժետային այս մասնավորությանը հաջորդում է ևս մեկ կայուն միավոր, որը թերևս վկայաբանության ժանրաստեղծ կաղապարներից է, քանզի դրանով է հիմնավորվում տվյալ քրիստոնյայի սպանության վկայագրության անհրաժեշտությունը, հետևաբար՝ նաև տվյալ վկայաբանության գոյավորումն իբրև տեքստ: Խոսքը վերաբերում է նահատակի վրա երկնային լույս իջնելու տեսիլներին: Ընդ որում՝ ամեն անգամ նշվում է, որ այդ իրադարձությանը ականատեսներ են եղել: Բերենք օրինակներ տարբեր վկայաբանություններից. այստեղ ևս տեքստային համընկնումներն ականառու են. «**Եւ ի գիշերին այնմիկ Տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զնա երկնային լուսովն, որ էջ ի վերայ նորա,** զոր քրիստոնեայքն ամենեքեան, որք անդր էին ժողովեալք, ականերեւ տեսին ամենեքեան...» (էջ 403), «**Եւ յետ աւանդելոյ հոգւոյն սրբոյ, փառաւորեաց զնա Տէրն Քրիստոս, զի լոյս պայծառ էր յերկնից ի վերայ նորա,** և յեկաց յօգուտ ժամս. զոր և տեսին զօրականքն, որ մերձն կային և պահէին զնա, այլ և խանութպանք յոլովք, որք մերձ էին և արթունք...» (էջ 409), «**Եւ ի նմին գիշերի Տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զնա լուսովն երկնային, որ էջ ի վերայ նորա,** զոր ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և յոլով մահմետականք տեսին» (էջ 414), և այլն:

Տեսիլներին հաջորդում են հրաշքների վկայագրություններ այն մասին, թե ինչպես բազմաթիվ մարդիկ այցելելով նահատակների գերեզմաններին՝ բուժվել են տարաբնույթ հիվանդություններից ու ախտերից:

Պատմագրության ժանրային հյուսվածքում ներառվելով՝ վկայաբանությունը ևս ձեռք է բերում նոր համաբնագրին հարազատ նոր հատկականություններ: Այդ կերպ՝ Դավրիժեցու

պատմագրքում ընդգրկված վկայաբանությունների ավարտաբանությունը թվագրում է, թե կոնկրետ որ թվականին և որ օրը տեղի ունեցավ տվյալ վկայի նահատակությունը: Ինչպես՝ «Եւ եղև կատարումն նահատակութեան երանելի առնս Աւետիս ի թուականութեանս մերում ՌՃԵ. յամսեանն մարտի Ի.» (էջ 420–421):

«Վասն նահատակութեան Տէր Անդրէաս քահանային» վկայաբանությունը, որ Դավրիժեցու պատմագրքի ԻԷ գլուխն է միննույն ժամանակ, տարբերվում է մյուս վկայաբանություններից, թեպետ սրան ևս բնորոշ են որոշ կաղապարային միավորներ: Մանուկ Աբեղյանն էլ առանձնահատուկ վերաբերմունք ունի այս վկայաբանության հանդեպ. «...ամենից գեղեցիկն է, և նախնի վկայաբանությունների հետ կարող է մրցել»³¹: Այն նախ առանձնանում է նրանով, որ իր բովանդակությամբ առնչվում է բուն պատմությանը, և այստեղ հատվում են պատմության մի քանի բովանդակային գծեր՝ կապված Շահ-Աբասի գործունեության, հայերի հանդեպ նրա վարած քաղաքականության, ինչպես նաև Մովսես և Պողոս վարդապետների հոգևոր գործունեության հետ: Այդ պատճառով «Վասն նահատակութեան Տէր Անդրէաս քահանային» գլուխը ստացվել է ավելի շատ պատմական դեպքերի վկայագրություն, քան վկայաբանություն, բայց քանի որ նյութը հարազատ է եղել վկայաբանական գրականությանը, ապա անխուսափելիորեն տեքստ են ներբերվել համապատասխան տարրեր:

Բացակայում են հակիրճ վարքն ու դիմանկարը: Սյուժեն կենտրոնացված ու միատարր չէ, հընթացս ընդգրկում է տեղեկատվական բնույթի հավելումներ: Այստեղ ավելի շատ հերոսի ինքնազոհաբերում է հանուն հանորի, քան կոնֆլիկտ քրիստոնյայի ու մահմեդականի միջև: Դատարանի տեսարանը բացակայում է, փոխարենը վկային հարցաքննում է անձամբ Շահ-Աբասը: Եվ միայն Շահ-Աբասի ու տեր

³¹ *Մանուկ Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 449:

Անդրեասի հարցուպատասխանն է, որ ինչ-որ առումով կաղապարային է: Հետաքրքիր է, որ բացակայում են նաև տեսիլներն ու հրաշքները:

Ավելորդ չէ նշել, որ տեր Անդրեաս քահանայի նահատակությանը անդրադարձել են նաև Դավրիժեցուց առաջ և մեկ այլ ժանրում: Խոսքը վերաբերում է Ներսես Մոկացու գանձին³²:

Դավրիժեցու պատմագրքում առկա վկայաբանություններին հատուկ ընդհանուր օրինաչափություններից տարբեր նկարագրով է ներկայանում նաև «Պատմութիւն նահատակութեան մօր Թամրազի, թագաւորին Կախէթու, ի նոյն Շահաբասէ» վերնագրով ԺԲ վկայաբանություն-գլուխը: Նախ՝ սա միակ վկայաբանությունն է Դավրիժեցու պատմագրքում, որտեղ ներկայացվում է քրիստոնյա կնոջ նահատակություն: Բացի այդ՝ այս գլուխը ևս բովանդակային առումով կապվում է պատմության ընդհանուր շարադրանքին, ավելին՝ սյուժետային զարգացման առումով օրգանական շարունակությունն է «Պատմութիւն և պատճառ աւերման աշխարհին վրաց եւ մահուան Լաւասափ թագաւորին նոցա, որ եղև ձեռամբ առաջին Շահաբասին» վերնագրով ԺԱ գլխի: Բացի այդ՝ այս վկայաբանությունը վերաձևվել է զրույցի ժանրային հատկականություններով: Բացակայում են բազմաթիվ էության կաղապարներ, ամենից առաջ՝ հակիրճ վարքն ու դիմանկարը, ինչպես նաև սյուժեի, այսպես ասած՝ դատավարական ընթացքը: Քանի որ սյուժեի ընթացքն ավարտվում է քրիստոնյայի նահատակությամբ, ինչը վկայաբանության պարագային բնագրաստեղծ, ժանրակազմիչ «արարողություն» է, ապա առկա են վկայաբանական այլ ժանրային տարրեր ևս: Թեպետ Դավրիժեցին վկայագրում է հավաստի

³² «Գանձ մոր նահատակին և սուրբ քահանային Անդրեասի Նախճաւանցոյ, որ կատարեցաւ ի Շահ-Աբասէն. ասացեալ շնորհալի վարդապետին Բեղլու Ներսէս կոչեցեալ Մոկացի», տես *Ներսէս Մոկացի*, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1985, էջ 36–48:

իրադարձություններ³³, սակայն դրանք, մինչև «Գիրք պատմութեանց»-ում ներառվելը, հասցրել են բանավոր պատմվել և ձեռք են բերել գրական, այս պարագային՝ վկայաբանական հատկականություններ: Ինչպես թելադրում է վկայաբանության կաղապարը՝ հերոսուհուց պահանջում են ուրանալ քրիստոնեությունն ու մահմեդական հավատին դառնալ, ինչը, բնականաբար, մերժվում է: Հերոսուհու մերժողական պատասխանը ևս տեքստային առումով կանոնիկ-վկայաբանական է. «Եթէ զիս անգամ յօշեն, ես ոչ թուլանամ ի սիրոյն Քրիստոսի և ոչ դառնամ ի նորին հաատոցն» (էջ 145): Սրան, կրկին նույն կաղապարային թելադրանքով, հաջորդում են անմարդկային տանջանքները, բայց հերոսուհին մնում է անդրդվելի ու նահատակվում է:

Ինչպես արդեն նշվել է, «Գիրք պատմութեանցի» հյուսվածքում իբրև գլուխ տեղադրությունից բացի, որոշ վկայաբանություններ դրսևորվում են նաև այլ բովանդակությամբ ու ժանրային նկարագրով գլուխների համատեքստում: Այդպիսի դեպքերում վկայաբանությունն իբրև ժանր որոշակի տարտղնումներ ու վերաձևություններ է արձանագրում: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ այդ դրսևորումներում պարզապես պահպանվում է տվյալ ժանրի մասին հիշողությունը: Գրիգոր անունով քրիստոնյայի մասին պատմությունն, օրինակ, որն ընդգրկված է «Միս պատմութիւն նեղութեանց, զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն» վերնագրով ԺԴ գլխում, զրուցատիպ է, բայց նրանում գերակշիռ տեղ են զբաղեցնում նաև վկայաբանական տարրերը: Սա հետաքրքիր նմուշ է այն առումով, որ ցուցանում է ժանրի անհետացման կամ վերաձևման ընթացքի նրբությունները: «Այր ոմն քրիստոնեայ՝ անունն Գրիգոր» սկսվածքն արդեն վկայաբանական է, և վերևում

³³ Դրանք հաստատվում են նաև վրացական տարբեր աղբյուրներով, թեպետ տարբերություններ, շեղումներ, տարբերակումներ, անշուշտ, առկա են: Այդ մասին մանրամասն տես *Առաքել Դավրիժեցի*, Գիրք պատմութեանց, էջ 510–511, համար 57–62 ծանոթագրությունները:

տեսանք, որ այդ կարգի բնութագրումները ծառայում են իբրև վկայաբանությունների վերնագրերի կաղապարային տարրեր: Այսինքն՝ վերնագիրը վերածվում է սկսվածքի: Այնուհետև հաջորդում են հակիրճ վարքն ու դիմանկարը, բայց էլ ավելի հակիրճ ու կարճառոտ: Բովանդակային կաղապարներն առանց բացառության առկա են. Գրիգորին մեղադրում են մահմեդականի սպանության մեջ, ապա տանում դատարան, որտեղ նրան մեղավոր ճանաչելով՝ դատապարտում են մահվան: Նախքան սպանությունը Գրիգորի առջև հավատուրացության խնդիր է դրվում, ինչը, բնականաբար, հերոսականորեն մերժվում է: Վկայի մարմնի վրա լույս է իջնում, որը տեսնում են շատ մարդիկ:

Տարբերությունն այս դեպքում այն է, որ սյուժեն ենթարկված է զրույցի ժանրին բնորոշ նպատակասլացության ու կարճառոտության թելադրանքին: Այնպիսի մանրամասնություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, դատարանային մասի երկխոսությունները, հասցված են նվազագույնի:

Վկայաբանությունների ավարտուն և ամբողջական դրսևորումների հետ մեկտեղ Դավրիժեցու պատմագրքում հաճախ են հանդիպում բարոյաբանական բնույթի հատվածներ, դատողություններ, գնահատականներ, որոնք, անշուշտ, թելադրված են վկայաբանական գրականության ոգուց ու ոճից: Այդպես՝ պատմելով այն մասին, թե ինչպես էին պարսիկները անխնա կոտորում հայ բնակիչներին, Դավրիժեցին իրենց կամավոր կերպով անսահման բարձրությունից վայր նետող աղջիկների արարքը բացատրում-պատճառաբանում է հետևյալ կերպ՝ «...վասն որոյ լաւ համարեալ զսրբութեամբ մահն իւրեանց քան զապրուստ սուղ ինչ ժամանակեայ կենաց, որ այն ևս մեղօք և չարակրոյթեամբ...» (էջ 86):

2.

Այն հանգամանքը, որ բուն առումով **վարքերը** բացակայում են Առաքել Դավրիժեցու պատմագրքում և, ընդհանրապես, ուշ միջնադարում, Քնարիկ Տեր-Դավթյանը բացատրում է նրանով, որ «XVI–XVII դդ. վարքագրության մեջ... փոխվում է նաև **վարք** բառի, որպես սրբի ամբողջական կենսագրության իմաստը: Այն ստանում է ավելի նեղ նշանակություն և սկսում է վերաբերել միայն կենցաղավարությանը» (ընդգծումը բնագրում–Ա.Ն.)³⁴ :

Դավրիժեցու պատմագրքում վարքերը ևս հիմնականում դրսևորվել են առանձին գլուխների տեսքով, թեպետ կարճառոտ կամ հակիրճ վարքեր նույնպես հանդիպում են՝ հատկապես գրույցներում ու վկայաբանություններում: Դրանք ընդգրկում են մասնավոր ու ընդհանրական բնույթի կենսագրական տվյալներ:

«Գիրք պատմութեանց»-ում վարքեր են «Պատմութիւն առաքինագործ արանց Սարգիս եպիսկոպոսին և տէր Կիրակոսին, որք եղեն սկիզբն շինելոյ և հաստատելոյ անապատաց: Որովք և պատճառք ամենայն բարեկարգութեան վանօրէից և եկեղեցեաց և նոցին բնակողաց» վերնագրով ԻԱ, «Պատմութիւն վարդապետութեան և վարուց սրբոյ վարդապետին Պօղոսի» վերնագրով ԻԳ, «Վասն վարդապետութեան և կաթողիկոսութեան տեառն Մովսիսի: Ընդ որում և յաղագս նորոգութեան լուսակառոյց սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» վերնագրով ԻԴ, «Վասն վարդապետութեան և կաթողիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի: Յորում և վասն նորոգութեան եկեղեցեաց սրբուհի կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ և յայտնելոյ նշխարաց նոցին» վերնագրով ԻԵ գլուխները: Այս

³⁴ **Քնարիկ Տեր-Դավթյան**, Վկայաբանություն և վարք, «Չայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 86:

գլուխ-վարքերի ներսում սյուժետիկ ընթացքով զրուցանման պատմություններ էլ կան, բայց դրանք վարքագրվող հերոսի սրբությունը վկայող-հաստատող հնարքներ են:

Գլուխ-վարքերն իրենց բովանդակությամբ հիմնականում կապվում են պատմության բուն շարադրանքին, քանզի Դավրիժեցին առավելապես ներկայացնում է հայոց կաթողիկոսների կենսագրությունն ու գործունեությունը, իսկ պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի ղեկավարները բոլոր առումներով, փաստորեն, նրանք էին, և նրանք էին այս կամ այն հարցով հարաբերվում Շահ-Աբասի ու նրա պաշտոնյաների հետ:

Ներհյուսվելով բուն պատմությանը՝ վարքերի՝ հիմնականում անսյուժե պատումը ձեռք է բերում նաև այդպիսի հատկանիշներ: Վարքերում էլ կան կաղապարային միավորներ, բայց դրանք որակ չեն կազմում և հիմնականում վերաբերում են վարքագրության հերոսի կատարած հրաշագործություններին: Ինչպես կարելի է անմիջապես նկատել, գլուխ-վարքերի վերնագրերում տվյալ անձնավորության գործունեության մասնավոր մի դրվագն առանձնահատուկ շեշտված է: Դա կազմում է վարքագրության հերոսի գործունեության այսպես կոչված՝ պսակը:

Եթե 5-րդ դարում Մաշտոցի վարքը հեղինակելիս Կորյունի իրավասությունները տատանվում էին «վավերական սուրբ – ոչ վավերական սուրբ»-ի սահմանագծում, ապա վարքագրության զարգացման հետագա շրջաններում խոսքն արդեն վերաբերում էր հիմնականում հոգևորական-աշխարհիկ հարաբերություններին: Սա ընդունված կարգ էր: Եվ ահա «...Դավրիժեցին շեղվելով ընդունված կարգից, պարտ է համարել նաև գրելու իր ժամանակի որոշ աշխարհականների կենսագրությունը...»³⁵: Ճիշտ է, նրանց կենսագրության վկայագրմանը Դավրիժեցին իր պատմագրքում առանձին գլուխներ չի նվիրել, բայց փաստն ինքնին արժանի է ուշադրության:

³⁵ *Յենրիկ Բախչինյան*, XVII–XVIII դարերի հայ գրականությունը, էջ 172:

Խոսքը վերաբերում է վարպետ Մինասի և վարպետ Հակոբջանի վարքերին, որոնք ընդգրկված են «Թէ ո՞րք և որպէ՞ս եղեն պատճառք գտանելոյ զոճս և զգիտութիւնս արտաքին գրոց և զարուեստս քերականութեան և նորոգեալ սփռեցին ի վարդապետս Հայոց, որ բնաւին բարձեալ և անհետ էր լեալ» վերնագրով ԻԹ գլխում: Ընդունված կարգից այդ «շեղումը» Դավրիժեցին պատճառաբանում է հետևյալ կերպ. «Այլ և պարտ վարկանիմ մեզ ականատես եղելոցս ոչ զանց առնել և այլովք ևս շնորհալից արամբք. **թէպէտ և են աշխարհականք, այլ զի են հաւաքով քրիստոնեայք և յազգէս Հայոց, որք են պարծանք և օգուտ մերում ազգի**» (էջ 321):

Դավրիժեցու աշխարհայացքի կարևորագույն կողմերը՝ կրոնասիրությունն ու հայրենասիրությունը, այս դրվագում երևում են առավել ընդգծված:

դ) Ողբը

Միջնադարյան ողբին նվիրված իր արժեքավոր մենագրության մեջ Պողոս Խաչատրյանը ժանրն ի սկզբանե դիտարկում է «իբրև հայ ժողովրդի կյանքի պատմական և գեղարվեստական արտահայտություն»³⁶: Ուստի՝ բնական է, որ ողբն այդքան հաճախական կիրառություն ունի միջնադարյան հայ գրականության, ի մասնավորի՝ հայ պատմագրության շրջարկում: Մյուս կողմից՝ «հայ միջնադարյան գրականության մեջ ողբագրությունն սկզբից ևեթ չի ծագել իբրև գրական անկախ տեսակ, այլ երևան է եկել պատմագրական կամ այլ կարգի ծավալուն երկերում որպես նրանց բաղկացուցիչ մաս, որպես ողբական հատված, մտորում հայրենիքի, նրա ժողովրդի, կորսված պետականության և իր փայլից զրկված եկեղեցու ծանր վիճակի մասին»³⁷: Այս առումով՝ ուշագրավ է, որ թեպետ մինչև 17-րդ դարը ողբի ժանրն արդեն բարձրագույն դրսևորումներ էր արձանագրել նաև Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան», Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» երկերում ու Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմության» մեջ, այդուհանդերձ, ողբի ժանրն ու ժանրային յուրահատկությունները

³⁶ Պողոս Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԸ դդ.), Երևան, 1969, էջ 5:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

կիրառելիս Դավրիժեցին, իհարկե, չանտեսելով այդ նվաճումները, առավել քան այլ առումներով հետևում է 5-րդ դարի պատմագրության, ի մասնավորի՝ Մովսես Խորենացու «Ողբի» ավանդներին: Այսինքն՝ *Ժանրը Դավրիժեցու պատմագրքում կիրառվել-դրսևորվել է իր նախաձևային հասկանություններով*: Անշուշտ, Դավրիժեցու համար ուղենշային են եղել նաև Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածները: Դա արտահայտվում է ինչպես պատկերային համակարգում և ճարտասանական հնարքների կիրառության նրբություններում, այլև ու հատկապես լեզվում: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ «Առաքել Դավրիժեցու Պատմության արտահայտիչ ու օտար բառերով մատակարարված լեզուն», երբ «շատ հազվադեպ իր տեղը զիջում է վերամբարձ ոճի և *դասական* գրաբարի»³⁸ (ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.), ապա հատկապես այն դեպքերում, երբ պատմիչը դիմում է ողբի ժանրային յուրահատկություններին ու հնարավորություններին և ներկայացնում իր ժողովրդին պատուհասած աղետներն ու արհավիրքները:

Հենրիկ Բախչինյանն էլ է իր հերթին գրում, որ «Նման հատվածներով Դավրիժեցին վերածնել է V դարի հայ պատմագրության հայրենասիրական ոգին ու գեղեցիկ, զգացմունքային պատումը»³⁹: Խնդիրն առավել խորքային պլանով է դիտարկում Զավեն Ավետիսյանը. «Պատմության այս շրջանը (17-18-րդ դարերը-Ա.Ն.) նույնպես լի է բազում դրամատիկ ու ողբերգական իրադարձություններով, որոնց հետևանքների անմիջական կրողներն առաջին հերթին հայ պատմիչներն են, և այս ամենը գրի առնելիս միշտ օգնության է գալիս Պատմահոր փորձը: Նման դեպքերում հատկապես գործուն կիրառություն են գտնում ողբի ժանրային ձևերը, որոնք հիմնականում գալիս են Խորենացու պատմությունից»⁴⁰:

³⁸ *Առաքել Դավրիժեցի*, Գիրք պատմութեանց, տես «Առաջաբանը», էջ 40:

³⁹ *Հենրիկ Բախչինյան*, XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը, էջ 120:

⁴⁰ *Զավեն Ավետիսյան*, Խորենացին մշակույթի գիտակցության մեջ, էջ 15:

Հատկանշական է, որ Դավրիժեցին Խորենացուն ողբերգակ է անվանում՝ «ըստ քերթողաօրն Մովսիսի ողբերգակի...» (էջ 88):

Այս պարագային խնդիրն այն է միայն, որ պատմագրքի հյուսվածքում **ողբի տեղադրության առումով** Դավրիժեցին հետևում է ոչ թե պատմահոր, այլ Արիստակես Լաստիվերցու օրինակին: Վերջինիս ընդհանրական ողբը ցրված է նրա «Պատմության» տարբեր մասերում, ընդմիջարկվում է տարաբնույթ տեքստերով, այնինչ՝ Խորենացու ողբն առանձին ամբողջություն է նաև տեքստային միասնականության առումով: Սա արդեն պատմագրության ներժանրային օրինաչափությունների փոփոխությունների հետևանք է:

Ողբը Դավրիժեցու պատումին ուղեկցում է հիմնականում «Յաղագս առաջին գալոյ Զղալօղլոյն, յորոյ պատճառէ քշեաց շահն բոլորովին բովանդակ գերկիրն Արարատու և գնորին մերձակայ սահմանակից երկիրսն ընդ նմին» վերնագրով Դ, ինչ-որ չափով նաև՝ «Յաղագս քշելոյ զամենափառթամ գիւղաքաղաքն Զուղայոյ յերկիրն Պարսից» վերնագրով Ե գլուխներում: Այսինքն՝ Դավրիժեցին ողբացել է մեծ գաղթը, կամ ինչպես անվանում են նաև՝ մեծ սուրգունը, որը նրա պատմագրքում վկայագրված ամենացնցող իրադարձությունն է, և որը համազգային ողբերգության նշանակություն է ունեցել:

Ահա այդ իմաստով Գրիգոր Գապայենճյանը, ով Կ. Պոլսի «Տաճար» շաբաթաթերթում իր հեղինակած «Հայ ողբերգուներ» շարքում Եղիշեից, Արիստակես Լաստիվերցուց, Թովմա Մեծուփեցուց բացի, ընդգրկել է նաև Առաքել Դավրիժեցուն, ակնհայտ չափազանցություն և ժանրային թյուրընկալում է հանդես բերել՝ նրա պատմագիրքն ընդհանրապես դիտարկելով ողբի ժանրային տիրույթներում: Այնինչ՝ խնդիրն ավելի շատ քննելի է ոճական մակարդակում՝ ողբի ժանրային տարրերի գերակայությունը և «Գիրք պատմութեանց»-ի մասնավոր դրվագները նկատի ունենալով:

Դավրիժեցու ողբերում երևում է ոչ միայն այդ պատմիչի մեծ հայրենասիրությունն ու իր ժողովրդին բաժին հասած ողբերգության տանջագին վերապրումը, այլև՝ ժամանակի տարածված վախճանաբանական այն մտայնությունը, ըստ որի՝ ժողովրդին պատուհասած աղետներն ու կոտորածները պատճառաբանվում, նույնիսկ կարելի է ասել՝ արդարացվում էին գործած մեղքերի առատությամբ: Այդ առումով արդեն իրավացի է Գրիգոր Գապպենճյանը, երբ գրում է. «...Հայ ողբերգու մը, իր ցեղին կրած ցավերուն ու տառապանքին գիտակից գրիչ մը, այնքան համեստ ու հաջող, որքան կը ներեր դարուն ընդհանուր ոգին ու ամբողջական նկարագիրը»⁴¹:

Դավրիժեցու ողբի սկսվածքում երևում են իր ազգի ու ժողովրդի դաժան ճակատագրով տառապող ողբերգուի ներքին ապրումները, նրա հոգեկան կացությունը. «Եւ զայս ամենայն լսելով և գրելով մեր, ճմլին սիրտք մեր, և գալարին աղիք որովայնի մերոյ և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ իջուցանեն, վասն եկելոյ հասելոյ թշվառութեանս ժողովրդեանս մերոյ» (էջ 86): Ժանրային ներքին օրինաչափությունների ներկայացման առումով բերենք նաև Արիստակես Լաստիվերցու ներքին տվայտանքների վկայագրումը. «Երբ մտաբերում եմ այդ աղետները, խելքս թռչում է, միտքս՝ ցնորվում և ահավոր զարհուրանքից ձեռներս դողալուց՝ չեմ կարողանում շարունակել շարադրանքս»⁴²:

Այնուհետև հաջորդում են հռետորական այն հարցադրումները, որոնք վերաբերում են ողբալու կերպին՝ «որո՞վ օրինակա՛ւ և կամ որո՞վ տարագու ողբս առեալ աշխարեսցուք ի վերայ բեկման ազգին և աշխարհին մերոյ» (էջ 86): Իրականում նաև այդ կերպ, այսինքն՝ ձևի որոնման տվայտանքներով էլ է հյուսվում ողբը: Նույն հարցադրումներն առկա են նաև Խորենացու մոտ, ինչպես՝

⁴¹ Գրիգոր Գապպենճյան, Հայ ողբերգուներ. Առաքել Դավրիժեցի, «Տաճար», Կ. Պոլիս, 16 հունիս, 1912, համար 23, էջ 338:

⁴² Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Երևան, 1971, էջ 33:

«Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիա՛րդ յարմարեցից զողբերգութիւնս... ...Ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել»⁴³:

Ողբասացության ամենակարևոր մասը հակադրությունների երևանումն է՝ հիմնականում՝ անցյալի պերճանքի ու ներկայի թշվառության շեշտադրություններով: Այդ հակադրությունները զուտ պատկերավորման առումով հատկանշվում են համեմատությունների առատությամբ, մակդիրային կուտակումներով, արդեն ներքին, մասնավոր հակադրությունների հաճախադեպությամբ և այլն: Դրանք տեքստային նշանակություն ունենալուց բացի, հետապնդում են նաև ընթերցողի վրա լավագույնս ազդելու նպատակ: Լաստիվերցին, օրինակ, պատկերելով Հայոց աշխարհի գեղեցկությունները, առանց թաքցնելու իր միտումը՝ գրում է. «Ես այս գրեցի, որ երբ սրանց հակառակը պատմելու լինեմ, բոլորի արտասուքները շարժեմ»⁴⁴: Ճիշտ է, այս կարգի հղումներ առկա են նաև Եղիշեի երկում (ինչպես՝ «սակայն և ոչ լուել կամիմք՝ ծածկելով զվիշտս նեղութեանն այլ ասասցուք փոքր ի շատե, զի ծայնակիցք լիցուք այնոցիկ, որք դառնապէս զմեզ ողբային. զի և դու իբրև լուիցես՝ ոչ սակաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ ազգիս թշուառութեան») ⁴⁵, բայց այդ միտումի ակունքներն առավելապես վերաբերում են Գրիգոր Նարեկացուն ու նրա գլխավորած «լալեաց» բանաստեղծական դպրոցին⁴⁶:

Դավրիժեցու ողբի հիմնական տեքստը կառուցված է հակադրությունների վրա: Բայց նա առանձին-առանձին չի կառուցում հակադրության միավորները և ապա երրորդ միավորով հյուսում բուն ողբը: Յուրօրինակ թվարկման եղանակով Դավրիժեցին

⁴³ *Սովսես Խորենացի*, Գայոց պատմություն, էջ 450:

⁴⁴ *Արիստակես Լաստիվերցի*, Պատմություն, էջ 34:

⁴⁵ *Եղիշե*, Վարդանի և Գայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1987, էջ 108:

⁴⁶ Այդ մասին առավել մանրամասն տես *Յրանտ Թամրազյան*, Գայ քննադատություն, գիրք Բ, էջ 123-135 և 263-269:

հերթով ներկայացնում է օտար նվաճողների կողմից ավերված հայրենի գեղեցկություններն ու արժեքները, ընդ որում՝ դրանցից յուրաքանչյուրն ընդգրկվում է մեկ նախադասության մեջ, որում պարագրկված է և՛ անցյալը, և՛ ներկան: Ինչպես՝ «Նա և զաւերումն և զտապալումն և զքայքայումն զանառիկ և զամուր և զհաստահեղոյս վիմարդեամբք և կրով մածուցեալ զանմատոյց բերդօրէիցն» (էջ 87):

Ողբի ժանրային դրսևորումներում կարևոր տեղ ունեն նաև աստվածաշնչյան տարաբնույթ հղումները: Հայ ժողովրդին բաժին հասած ողբերգությունները հայ պատմիչների մեծ մասին անպայման հիշեցնում են իսրայելացիների ճակատագիրը, և այդ տրամաբանության թելադրանքով՝ նրանց տեքստերում տարաբնույթ զուգադրումներով հայտնվում են աստվածաշնչյան հերոսներն ու համապատասխան դրվագները: Բացառություն չէ նաև Դավրիժեցու պատմագիրքը, ինչպես՝ «Աստանօր կարի հարկի պիտոյ եղև մերում ժողովրդեանն հին Մովսէս՝ և նորին աշակերտ Յեսու առ ի փրկել զնորս Իսրայել ի ձեռանէ երկրորդիս Փարաօնի» (էջ 80), և այլն: Աստվածաշնչյան նույն հերոսներին, ի դեպ, իր ողբում հիշատակում է նաև Խորենացին. «Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսու ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդեալ յերկիրն Աւետեաց»⁴⁷: Նույն կերպ՝ ողբի սեփական տեքստին ներծուլվում են աստվածաշնչյան ողբասացների առանձին համեմատություններ, պատկերներ և այլն⁴⁸:

Դավրիժեցին ողբի սեփական կառույցներին զուգահեռ երբեմն պատկերում է իրական ողբի դրվագներ՝ ցույց տալով ողբասացության կերպը տեքստից ու պատումից դուրս, իրականության մեջ: Ահա թե ինչպես են Մեծ անապատի բնակիչները ողբում

⁴⁷ *Մովսէս Խորենացի*, Հայոց պատմություն, էջ 446, 448:

⁴⁸ Այդ մասին առավել մանրամասն տես մեր «Աստվածաշնչյան իմտերտեքստը Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության կառուցվածքում» հրապարակումը, «Գրականագիտական հանդես», Ա, 2006, էջ 101–106, ինչպես նաև սույն աշխատության «Աստվածաշնչյան իմտերտեքստը» ենթագլուխը:

քնական աղետի պատճառած արհավիրքները. «յորդաբուխ արտասուօք և մեծաւ հառաչանօք կոծէին զանձինս, և աղաչէին զԱստուած» (էջ 225):

Ամփոփելով՝ նշենք, որ ողբի ժանրային իրացումներում Դավրիժեցին, անհատական, ինքնատիպ մոտեցումներով հանդերձ, հիմնականում հետևում է ավանդական կառուցումներին՝ կրկնաբանելով հայտնի ողբերի պատկերային, բառապաշարային, կառուցաբանական նրբությունները:

ե) Ժանրային այլ դրսևորումներ

Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության ժանրային նկարագիրն ամբողջացնող մի քանի այլ դրսևորումներ չունեն համակարգված երևում, այլ սահմանափակվում են ժանրային որոշ մասնավորությունների դրսևորումներով: Այդպիսի ժանրերից են տեսիլը, ուղեգրությունը, ծեռագրերի հիշատակարանները:

Տեսիլը միջնադարյան այն ժանրերից է, որ ազատորեն կարող է տեղակայվել ցանկացած ժանրի նկարագրում: Բայց այն առավել տարածված է վկայաբանական գրականության մեջ: Դավրիժեցին այդ ժանրի հնարավորություններից օգտվում է հիմնականում հենց վկայաբանությունների ու վարքերի համաբնագրում, ընդ որում՝ կաղապարային դրսևորումներով: Այդպիսին են բոլոր այն տեսիլները, որոնք պատկերում են նահատակի մարմնին երկնային լույս իջնելը: Տեսիլները Դավրիժեցու պատմագրքում ունեն գաղափարաբանական արժեք, թեպետ երբեմն զերծ չեն սնահավատական սևեռումներից:

Վկայաբանություններում առկա կաղապարային տեսիլներից բացի, Դավրիժեցու պատմագրքում տեղ են գտել նաև այլ բովանդակությամբ և որոշակի սյուժետիկ ընթացքով հատկանշվող տեսիլներ, որոնցով պատճառաբանվում են որոշ իրադարձություններ: Այդպես՝ «Այլ ևս պատմութիւն վասն սոյն Մեծ անապատիս» վերնագրով ԻԲ գլխում Մեծ անապատում մեծ ողբերգությունների

ու ավերածությունների պատճառ դարձած ահավոր սողանքների դադարումը բացատրվում-պատճառաբանվում է Աստծո ողորմածությամբ, և որպես ապացույց բերվում է տեղի միաբաններից մեկին երևացած տեսիլը. «...տեսանէի զոմն չքնաղատես, մեծաշուք, պայծառ զգեստութիւնս յըսպիտակ երիվար, և կայր ի վերայ տանեաց եկեղեցւոյն, որում առաջի ժողովեալ եղբարցն, պատմէին զանցս ահագին վշտացն, իսկ երևեալ փառաւոր այրն զնոյն երկրորդեալ խօսէր ընդ եղբարցն: Որ և ի կարգս խօսից իւրոց ասաց այրն փառաւոր. «Եւ ես վասն այդմ իրաց կամ և հոգամ, որոյ սակս սակաւ մի ցաւեաց ծունկս իմ, զի զոտս իմ եղեալ ի դէմ երեսաց քարանձաւիդ զդէմ կալեալ ունէի լերինդ, զի մի փլուզեալ ծածկեսցէ զանապատս եղբայրանոց. և դուք մի ծովանայք ի գործոց առաքինութեան, և հանապազ գոհութեամբ փառաւորեցեք զՏեր Աստուած՝ որ փրկեաց զձեզ. և առ յապայն ևս փրկեսցէ ողորմութեամբն իւրով. որում փառք յաւիտեանս ամէն» (էջ 225-226):

Տեսիլների հատկականություններով են առանձնանում նաև հրաշքների պատմությունները, որոնք նույնպես մեծ մասամբ հանդիպում են վկայաբանությունների ու վարքերի ժանրային հատկություն: Այսուհանդերձ, Դավրիժեցու պատմագրքում առկա է նաև որպես հատուկ գլուխ առանձնացված մի հրաշքի պատմություն: Խոսքը վերաբերում է «Յաղագս սքանչելեացն Աստուծոյ, որ եղև ի վերայ առն ումեմն, որ ի ժամ մահուան իւրոյ ուրացաւ» վերնագրով ԽԹ գլխին: Դա պատմություն է Ղարաչորակ անունով մի հայի մասին, ով մահվան ժամին հրաժարվում է հաղորդություն ընդունել, ավելին՝ վերջին պահին մոլլա և մուղրի է կանչում ու փոխում կրոնը: Այդ պատճառով նա գերեզմանում հանգիստ չի ննջում, այլ՝ «ելեալ էր ի վիէն՝ յորում թաղեալն էր, մերկ և խայտառակ, և գարշադէմ, և այլագունակ, իբրև զշուն կատաղի» (էջ 422), և սարսափ առաջացնում բնակչության շրջանում: Սարսափահար մարդիկ նրա դիակը, գլուխը կտրելուց հետո, տանում-կորցնում են:

Գաղափարական առումով հրաշքների մասին պատմությունները ևս կոչված են փառաբանելու քրիստոնեությունն ու հավատի զորությունը: Ահա, օրինակ, վերը նշված պատմության ավարտաբանությունը, որն իրենից բարոյաբանական բնույթի եզրակացություն է ներկայացնում. «Եւ զայս ամենայն գործեաց սատանայ, զի խախտեսցէ զհաւատս քրիստոնէության. բայց սովաւ առաւել յաստատեցաւ ճշմարիտ հաւատս քրիստոնէութեան, և բարձրացաւ անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 424):

Ճիշտ է, միջնադարյան գրականության մեջ, ինչպես գրում է Արշակ Մադոյանը՝ «մատենագիրները մշակել են նաև բուն ուղեգրության տեսակը», այդուհանդերձ՝ «այդպիսի հիշատակություններ, նկարագրություններ, ճանապարհորդական տպավորություններ կարելի է գտնել գրական ամենատարբեր տեսակների մեջ՝ սկսած սրբախոսություններից, գեղարվեստական երկերից, վերջացրած պատմագրությամբ»⁴⁹: Վերջին առումով առանձնանում է նաև Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը: Մասնավորապես՝ «Պատմութիւն վասն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի Աջին» վերնագրով Լ գլխում, որն իր բնույթով ժամանակակից ընկալմամբ ու տերմինաբանությամբ ասած՝ «լրագրողական հետաքննություն» է, Դավրիժեցին ներկայացնում է իր ճանապարհորդություններից մեկի մանրամասնությունները: Փիլիպպոս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ՝ Սուրբ Էջմիածնի նվիրակության գործի համար նա մեկնում է «յաշխարհն Յունաց»: Այնտեղ Սեբաստացի Ներսես վարդապետի հետ զրուցելիս տարակարծություններ են առաջանում սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աջի գտնվելու ճիշտ վայրի հետ կապված, և Դավրիժեցին, ճշմարտությունը պարզելուն հետամուտ, փաստերը ճշտելու համար լինում է բազմաթիվ բնակավայրերում՝ Սպահան, Սեբաստիա, Վաստիկան, Ուռհա, Անկյուրա և այլուր, թերթում ու ընթերցում է բազում մատյաններ:

⁴⁹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Երևան, 1997, տես «Երկու խոսքը», էջ 5:

Եվ անկախ իր բուն նպատակադրությունից՝ Դավրիժեցին չի մոռանում երբեմն որոշ տեղեկություններ հաղորդել իր այցելած բնակավայրերի մասին, այդպիսով՝ իր «լրագրողական հետաքննությանը» հաղորդելով նաև **ուղեգրության** բնույթ: Ինչպես՝ «Մերձ մայրաքաղաքին Նախշուանու կայ գաւառ մի, զոր անուանեն Շահբունուց ձոր, և յայսմ գաւառի կայ գիւղ մի՝ զոր անուանեն Օծօպի, և մերձ այսմ գեղջս կայ շինեալ ի վաղեմի ժամանակաց վանք մի յանուն սուրբ Աստուածածնին՝ զոր անուանեն Օծօպու վանք...» (էջ 336) և այլն:

Միջնադարյան հայ գրականության տարածման ու սերնդեսերունդ փոխանցման յուրահատկությունները պայմանավորել են **ձեռագրերի հիշատակարանների**՝ իբրև ժանրային միավորների լիարժեք գոյության իրավունքը: Դրանք, այսպես ասած՝ ուղեկցող ժանրեր են և ենթակա են առավել ուշադիր սևեռումի: Դավրիժեցու պատմագրքում առկա են գրիչ Աթանասի և գրիչ Ավետիսի հիշատակարանները, ովքեր արտագրել են «Գիրք պատմութեանցը»: Սակայն ձեռագրերի հիշատակարաններ առկա են նաև բուն շարադրանքում: Պրպտող ու ուշադիր պատմիչ Դավրիժեցին իր պատմության համար նյութեր փնտրելիս շատ հաճախ է վկայագրում ձեռագրերի հիշատակարաններից քաղված տեղեկություններ, այդ կերպ, սկսած, ստեղծելով ներժանրային բազմազանություն՝ առիթ ստեղծելով այդ ժանրի մասին քիչ թե շատ համակարգված տվյալներ ունենալ՝ իր պատմագրքի պարագծում: Ճիշտ է, միշտ չէ, որ ձեռագրերի հիշատակարանները Դավրիժեցու պատմագրքում ամբողջական ներբերումներով են ներկայանում: «...Բազմաթիվ հիշատակագիրներ փորձում են այս կամ այն կերպ տալ ժամանակաշրջանի պատկերը, հաճախ ներհյուսելով դրան իրենց անձնական տառապանքներն ու ապրումները,– գրում է ժանրի ուսումնասիրողներից Հենրիկ Բախչինյանը:– Այդպիսով, հիշատակարանի մեջ առանձին տեղ է գրավում **պատմական**

հատվածը...» (ընդգծումը բնագրում-Ա.Ն.)⁵⁰: Դավրիժեցուն, լահա, հետաքրքրել են հենց այդ պատմական հատվածները, և ներբերված ձեռագրերի հիշատակարանները նրա պատմագրքում մեծ մասամբ ներկայանում են իրենց ժանրային նկարագրի այդ մասով:

Հատկապես «Պատմություն վասն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի Աջին» վերնագրով Լ գլխում է Դավրիժեցին առատորեն մեջբերում ձեռագրերի հիշատակարաններ: Եվ դա պատահական չէ, քանզի այդ գլուխը, ինչպես արդեն նշվել է՝ այսպես կոչված՝ «լրագրողական հետաքննություն» է իրենից ներկայացնում: Ձեռագրերի հիշատակարաններին բնորոշ տարաբնույթ տեքստային, բովանդակային օրինաչափություններից բացի, Լ գլխում բերված ձեռագրերի հիշատակարանները հատկանշվում են նրանով, որ դրանցից յուրաքանչյուրում առկա է որևէ տեղեկություն Գրիգոր Լուսավորչի աջի մասին, ինչպես՝ «...քանզի յայսմ ամի վերացեալ եղև Աջն ի Սսայ, և ո՛չ գիտեմք զինչ եղև» (էջ 328), «...զի Աջն սուրբ Լուսաւորչին անտի գողացան, և երկու ամ ազգս Հայոց անտերունջ մնաց» (էջ 328-329), «...զի մինչ ի սոյն ամս Աջն Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի ի Սիս էր» (էջ 330), և այլն:

Այս ամենին հավելենք նաև, որ Դավրիժեցու խնամքոտ և ուշադիր աչքը պատմագրքում ներբերել է նաև որոշ վիմագիր արձանագրություններ՝ կորստից փրկելու մտահոգությամբ: «Վասն վարդապետութեան և կաթողիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի: Յորում և վասն նորոգութեան եկեղեցեաց սրբուհի կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ և յայտնելոյ նշխարաց նոցին» վերնագրով Ի ե գլխում, օրինակ, վկայագրելով սուրբ կույս Հռիփսիմեի նշխարները գտնելու պատմությունը, Դավրիժեցին հիշատակում է նշխարների համար կառուցված փոքրիկ մատուռի պատերին

⁵⁰ **Ֆենրիկ Բախչինյան**, Ձեռագրերի հիշատակարաններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Երևան, 1984, էջ 399:

առկա գրերի մասին, որոնք և արտագրելով ներբերում է իր պատմագրքում: Ահա դրանցից մեկը. «Յիշեա՛ և զիս՝ զոր նուիրեցայց իսկապէս ըստ անուանս վերստին աստուածագործողին կամահաճոյ յարկիս. զոհն մասնատիպս՝ որոյ շնորհօքն բաւականացայց, աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ Հռիփսիմէ» (էջ 268–269):

Իսկ իր երկրի բարօրությամբ մտահոգ Դավրիժեցին մեծագույն հաճույքով է վկայագրում կատարվող տարաբնոյթ շինարարությունները: Պատահական չէ, որ պատմագրքի «Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից եւ շինութեան բազմաձախ եւ մեծավայելուչ եկեղեցաց» վերնագրով ԻԶ գլուխն ամբողջովին նվիրել է շինարարության վկայագրման: Այդ շինարարությունների վկայագրումները ինչ-որ իմաստով կարելի է հիմնարկումի զրույցներ համարել, որոնք կարող են դառնալ որոշ ավանդությունների հիմք: Սակայն հրաշապատում տարրը, որ ավանդությունների պարագային ժանրակազմիչ գործառույթ ունի, մեծ մասամբ բացակայում է: Դրա պատճառն այն է, որ Դավրիժեցին ներկայացնում է իր ապրած ժամանակաշրջանում կատարված շինարարություններ:

Ահա այսպիսի ժանրային ներկայություններով է հատկական Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը:

Չլուխ երկրորդ
ԿԱՌՈՒՅԿԱԾՔԸ

Բանասիրության մեջ բազմիցս արձանագրված ու հայտնի իրողություն է այն, որ Առաքել Դավրիժեցին իր «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը գրել է երբեմն հարկադիր ընդմիջումներով, իսկ կյանքի վերջում, վերստին վերադառնալով կիսատ թողած գործին, նկատելիորեն շտապել է շարադրանքում՝ հետագայում առթելով Մանուկ Աբեղյանի դիտողությունը, թե «նա (Դավրիժեցին-Ա.Ն.) արագության ետևից է ընկած»¹։ Պատմագրքի վերջին որոշ գլուխներ, ըստ ամենայնի, պատմիչը նույնիսկ չի էլ հասցրել վերջնականապես մշակել, և դրանք, իրոք, ինչպես գրում է Լենա Խանլարյանը՝ «թողնում են սոսկ մի այնպիսի հենքի տպավորություն, որի վրա հեղինակը պատրաստվել է ստեղծել կենդանի պատումի հյուսվածքը»²։ Եվ եթե նույնիսկ չլինեին էլ այդ հարկադիր ընդմիջումների մասին Դավրիժեցու երբեմն ուղղակի վկայումները հատկապես «Պատճառ առնելոյ զգիրս պատմութեանց, յորում և յիշատակարան առնողին» վերնագրով ԾԸ գլուխավարտաբանության մեջ, ապա «Գիրք պատմութեանց» աշխատության լեզվի և ոճի, ու, ընդհանրապես, կառույցի տարտղնվածությունը անպայման կմղեր նման եզրակացության։ Իբրև

¹ *Մանուկ Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 452:

² *Առաքել Դավրիժեցի*, Գիրք պատմութեանց, տես «Առաջաբանը», էջ 59:

հյուսվածք՝ պատմագիրքն այդ պատճառով շատ է տուժել: «Ըստ երևույթին,– այս կապակցությամբ նկատում է Լորետա Դանեդյանը,– հեղինակի համար չափազանց դժվար է եղել տարբեր տարիներին ու զանազան վայրերում ժողոված փաստերն ի մի բերել ու խմբավորել և այդ պատճառով նա չի կարողացել խուսափել նյութի ցրվածությունից և որոշ կրկնություններից»³:

Այսուհանդերձ, նույնիսկ այս պարագային, ըստ արժանվույն պետք է գնահատել պատմագրի՝ կենտրոնացված պատում ստեղծելու ջանքը: Նույնիսկ վերջին ցաքուցրիվ գլուխներում դա զգալի է:

Աշխատության այս գլխում քննաբանվել են «Գիրք պատմութեանց»-ի ընդհանուր կառուցվածքին ու բովանդակային ընդգրկումներին վերաբերող խնդիրներ, հատուկ ուշադրություն է դարձվել ներտեքստային կառուցվածքային միավորների բնույթին: Մեկնելով միջնադարյան տեքստերին բնորոշ յուրահատկություններից՝ իբրև կառուցվածքային օրինաչափություններ ու կառույց պայմանավորող գործոններ են նկատվել և առանձնահատուկ քննության են ենթարկվել նաև երկխոսություններն ու մենախոսությունները, ժամանակային ընդգրկումների ձևերը, ինչպես նաև՝ աստվածաշնչյան ինտերտեքստը:

Խնդրադրությունները վերլուծվել են սուկ տիպական օրինակների մակարդակով՝ ընդհանուր օրինաչափությունների ցուցանման սկզբունքով:

³ **Լորետա Դանեդյան**, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 17:

ա) Ընդհանուր կառուցվածքն ու բովանդակային ընդգրկումները

«...Կառուցվածքի հարցում հայ պատմիչը անկաշկանդ է: **Պատմագրական երկը պարտադիր կառուցվածք չի պահանջում**», – գրում է Մայիս Ավդալբեգյանը (ընդգծումը բնագրում – Ա.Ն.)⁴: Այդուհանդերձ, ցանկացած պատմագրական երկ ունի որոշակի կառուցվածք, ավելին՝ կառուցվածքային որոշ տարրեր նույնիսկ ընդհանրական են:

Պատմագրական երկի կառուցվածքը մեծապես պայմանավորված է բովանդակությամբ և թելադրվում է վկայագրվող իրադարձությունների բնույթով: Հատկապես շարադրանքի ներքին տարածքում առկա կառուցվածքային միավորները պատճառաբանվում են պատմությունը համակողմանի, ընդգրկուն, հավաստի, միևնույն ժամանակ՝ առանց ավելորդաբանությունների ու երկարաբանությունների ներկայացնելու մտահոգությամբ ու ցանկությամբ: Այլ հարց է՝ պատմիչն, ի վերջո, հասե՞լ է դրան, թե՞ ոչ:

«Գիրք պատմութեանց»-ի առաջին իսկ պարբերության մեջ Դավրիժեցին ուրվագծում է իր երկի կառուցվածքային յուրահատկություններն ու բովանդակային սահմանները, թեպետ հանգա-

⁴ Մայիս Ավդալբեգյան, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 17:

մանքների բերումով ծրագրածը, հատկապես կառուցվածքի առումով, լիովին ու լիարժեք իրագործել հնարավոր չի եղել: Պատմագիրքն իբրև կառուցվածքային միավոր, ըստ էության, ավարտվում է «Յաղագս սքանչելացն Աստուծոյ, որ եղև ի վերայ առն ումեմն, որ ի ժամ մահուան իւրոյ ուրացաւ» վերնագրված ԽԹ գլխով: Հաջորդ՝ «Յաղագս մասնական հրկիզութեան, որ եղև ի Կոստանդնուպոլիս մեծ քաղաքին» Ծ գլխով սկսվում է «Գիրք պատմութեանց»-ի այն մասը, որը Դավրիժեցին ոչ թե գրել է կամ շարադրել որոշակի փաստերի հիմամբ, այլ՝ ուղղակի, անկանոն և երբեմն առանց որևէ հատուկ սկզբունքի արտագրել-ներբերել է տարբեր անձանց կողմից պատմված ու նաև գրավոր իրեն տրամադրված տարաբնույթ ու տարաբովանդակ պատմություններ: Սա հանրահայտ իրողություն է և պարբերաբար արձանագրվել-մատնանշվել է հայագետների կողմից⁵, թեպետ արժանացել է տարբեր մեկնաբանությունների: Լեոյի կարծիքով, օրինակ, այդ գլուխները «մուծված են Դավրիժեցու Պատմագրության մեջ օտար մարդկանց ձեռքով»⁶: Իսկ ահա Մաղաքիա Օրմանյանն այդ կապակցությամբ գրում է. «...շարադրեալ պատմութիւնը մինչեւ Լ գլուխին վերջն է, իսկ անկէ ետքը մինչեւ ԾՁ գլուխ եղող մասերը, որք իրարմէ անկախ նիւթեր են, կ'երեւի թէ **աւրեն աւրեն գրած պատրաստ ունէր, և ետքէն պատմութեան ծայրը կցեց**» (ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.)⁷:

Դավրիժեցու պատմագիրքը բացվում է աղոթքով, որով պատմիչը դիմում է Աստծուն՝ իր սկսած գործը բարեհաջող

⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Հակոբ Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ժԸ դդ. հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ 1145–1146, **Գարեգին Ջաքիանյան**, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Բ. Նոր մատենագրութիւն, Վեմետիկ, 1878, էջ 176, **Առաքել Առաքելյան**, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատոր 2, Երևան, 1964, էջ 452, 552–553, և այլն:

⁶ **Լեո**, Հայոց պատմություն, հատոր 3, էջ 364:

⁷ **Մաղաքիա Օրմանեան**, Ազգապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2492:

ավարտին հասցնելու համար. «Ազնեա մեզ Աստուած Փրկիչ մեր վասն մեծի փառաց անուան քո: Մի՛ մեզ տէր, մի՛ մեզ. այլ անուան քում տուր զփառս, վասն ողորմութեան եւ ճշմարտութեան քո: Հոգիդ քո սուրբ եկեսցէ առ մեզ եւ լուսաւորեալ զմիտս մեր կատարեսցէ զսկսեալս ի մէնջ, ի փառս եւ ի գովեստ սրբոյ երրորդութեանդ ամէն»: Իբրև կառուցվածքային միավոր այս աղոթքը բացառիկ երևոյթ է հայ պատմագրության պոետիկայում՝ գոնե իբրև սկիզբ տեղադրությամբ ու բացող-սկսող գործառնոյթով⁸: Մխիթար Անեցու Պատմության սկզբում էլ կա աղոթային տարր, սակայն դա ներծուլված է տեքստին և առանձին միավոր չէ⁹:

Աղոթքին հաջորդում է պատմագրքի առաջաբանը, որն ունի «Նախադրութիւն առաջիկայ գրոցս պատմութեան» վերնագիրը: Այստեղ Դավրիժեցին համառոտ, բայց հստակ ներկայացնում է «Գիրք պատմութեանց»-ի *մասին*-ն ու *ինչպես*-ը, այսինքն՝ բովանդակությունն ու կառուցվածքը. «Պատմութիւն անցից հարուածոց, որք եկին ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի յետին ժամանակիս ի թագաւորեն Շահաբաս կոչեցելոյ և ի նորին ազգէն որք են Պարսիկք: Նաև յաղագս անշքանալոյ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի և նորին կաթողիկոսացն: Այլ և վասն աղաւաղելոյ կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան: Ընդ սոցին և այլ ևս բանք պատմութեան դիպուածոց քաղաքաց և գաւառաց, որք պատահեցան ի թագաւորաց և յիշխանաց և ի կաթողիկոսաց և յայլոց, գտցես աստ բաժանեալ ի գլուխ գլուխս ըստ բերման ժամանակին» (էջ 55):

Ինչպես գրում է Աշոտ Սարգսյանը՝ «Հայ միջնադարյան պատմագրական հուշարձանների մեծագույն մասը օժտված է նման մուտքով, մի բան, որից կարելի է ենթադրել, թե դա դիտվել

⁸ Ավելորդ չէ նշել, որ այդ աղոթքը բացակայում է Դավրիժեցու պատմագրքի աշխարհաբար թարգմանության հրատարակության մեջ (տես Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 17): Հանգամանք, որն անմիջապես աղավաղում է երկի կառուցվածքի լիարժեք պատկերն ու ընկալումը:

⁹ Տես Մխիթար Անեցի, Սատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983:

է որպէս անհրաժեշտ, հիմնական շարադրանքը նախապատրաստող, բայց նաև նրանից որոշակիորեն առանձնացող միավոր»¹⁰: Հավելենք, որ այդ մուտքային կամ առաջաբանային հղացքում Դավրիժեցին ամենակարճառոտներից ու նպատակասլացներից մեկն է հայ պատմագրության մեջ:

Իր պատմագրքի կառուցվածքում, ինչպես տեսանք, Դավրիժեցին ամենից առաջ կարևորել է գլուխների բաժանումն ու ժամանակագրական կարգը: Գլուխները, որպէս կանոն, ընդգրկում են ընդհանուր պատմության մասնավոր, բայց ամբողջական դրվագ: Միայն երբեմն, երբ այդ մասնավորությունն ընդունում է նախատեսվածից մեծ տեքստային ծավալ կամ զարգանում է այլ երանգավորումներով, Դավրիժեցին հարկ է համարում նոր, շարունակող գլուխ հավելել, ընդ որում՝ շատ հաճախ հավելյալ գլխի վերնագիրը պահպանում է նախընթաց գլխի վերնագրի հիմնական միավորները: Այդ կերպ՝ Դավրիժեցին, այսպես ասած՝ «կիսել» է իր պատմագրքի Թ և Ժ գլուխները՝ դրանցից առաջինն ունի «Թէ որպիսի պատճառանօք կոչեաց Շահաբաս թագաւորն Վրաց առ ինքն և հնարիւք դաւեաց գնոսա», իսկ երկրորդը՝ «Միւս ևս պատմութիւն դաւաճանութեան Շահաբասին, զոր միւսանգամ արար ընդ թագաւորին Վրաց» վերնագիրը, ինչպէս նաև ԺԳ և ԺԴ գլուխները՝ առաջինի վերնագիրն է «Պատմութիւն նեղութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջին Շահաբաս թագաւորէն», երկրորդինը՝ «Միւս ևս պատմութիւն նեղութեանց՝ զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն», և այլն:

Գլուխների առումով պետք է ուշադրություն դարձնել դրանց վերնագրային պոետիկային: Վերնագրերը ոչ միայն ներքին բովանդակության պարագրկումներ են ու ընդհանրական ցուցիչներ, այլև շատ հաճախ հանդես են գալիս իբրև ժանրանվանումներ ու

¹⁰ *Աշոտ Սարգսյան*, Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» և Մովսէս Խորենացին, Երևան, 1991, էջ 55:

ժանրային պատկանելության ցուցիչներ: Սակայն միջնադարյան գրականության մեջ նկատվող այն ընդհանուր օրինաչափությունը, որ նույն ժանրանվանումով կարող են ներկայացվել բոլորովին տարբեր ժանրեր¹¹, նկատելի է նաև Դավրիժեցու պատմագրքում: Օրինակ՝ «պատմություն»՝ այս դեպքում՝ եզրաբառով են տարագրվում, ասենք, և՛ Սարգիս Եպիսկոպոսի ու տեր Կիրակոսի վարքը (գլուխ ԻԱ), և՛ պիղծ Չոմարի սատակման մասին գրույցը (գլուխ Խ), և՛ հայ ժողովրդին բաժին հասած ողբերգությունների վկայագրությունները (գլուխ ԺԲ, ԺԳ), և այլն:

Բովանդակային առումով Դավրիժեցու պատմագրքում կարելի է առանձնացնել երկու ընդհանրական բնույթի սևեռում, որոնց շուրջ էլ պատմիչը փորձում է հյուսել իր երկի կառույցը: Այդ սևեռումներում, բնականաբար, ինչպես բնորոշ է պատմագրության ժանրի բովանդակային ընդգրկումներին՝ «ոչ թե կյանքի մի դրվագ կամ մասնակի միջադեպ է պատմվում, այլ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար բախտորոշ որևէ իրադարձություն, դարաշրջան կամ պատմական ողջ ընթացք է ներկայացվում՝ իր բազմաթիվ մասնակիցներով, դեպքերի խաչաձևումներով, բախումներով, բարոյաէթիկական մտահանգումներով»¹²:

Նախ՝ պարսից Շահ-Աբասի, ինչպես նաև օսմանցիների ավերածությունները Հայաստանում, ու հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածի գերեվարումը Պարսկաստան՝ Շահ-Աբասի կողմից: Բովանդակային այս սևեռման որոշակի մաս է կազմում նաև հարևան վրացիների պատմության համընկնող շրջանի վկայագրությունը: Լորենտա Դանեղյանն այս բովանդակային սևեռման ներքին տարածքում, ելակետ ընդունելով «Գիրք պատմութեանց»-ում ներկայացված պատերազմական իրադարձությունները, առանձնացնում է հետևյալ փուլերը. «ա) պարսկական արշավանքի սկիզբը և

¹¹ Այդ մասին տես *Վ. Ս. Лухачев*, Поэтика древнерусской литературы, էջ 57.

¹² *Մայիս Ավդաբեգյան*, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 20:

Թավրիգի, Նախիջևանի, Երևանի գրավումը. բ) օսմանյան բանակի հակահարձակումը, պարսից նահանջը և դրա հետ միաժամանակ մեծ բռնագաղթը. դ) ղըզըլբաշների հետագա նվաճումները»¹³:

Բովանդակային մյուս սևեռումը հայոց կաթողիկոսների գահակալման ու նրանց գործունեության պատմությունն է, որն իր հերթին ներքին տարածքում բաժանվում է երկու մասի: Առաջին մասը ներկայանում է իբրև կորուստների ու ավերումների, իսկ երկրորդը՝ վերածնության ու զարթոնքի շրջան: Հենց այս հանգամանքը նկատի ունի Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ գրում է. «Հատկանշական է, որ... Առաքել Դավրիժեցին գրում էր այդ դարի (17-րդ-Ա.Ն.) առաջին քսանհինգամյակի պատմությունը որպես հայոց աշխարհի և էջմիածնի **ավերման** պատմություն, դարի երկրորդ քսանհինգամյակի անցքերը նա շարադրում էր որպես հայոց աշխարհի և էջմիածնի **նորոգման** պատմություն» (ընդգծումը բնագրում-Ա.Ն.)¹⁴: Մանուկ Աբեղյանը, զանց չառնելով պատմական ճշմարտությունը, դա բացատրում է նաև այն հանգամանքով, որ Դավրիժեցին իր պատմագիրքը գրել է երկրորդ շրջանի կաթողիկոսների հանձնարարությամբ, և ինքն էլ, ի վերջո, այդ սերնդի ներկայացուցիչն է¹⁵:

Այս ամենը վկայում են, որ «Գիրք պատմութեանց»-ը բովանդակային հարթության մակարդակում ներկայանում է թե՛ գաղափարական զարգացումների, և թե՛ պատմագիտական պահանջների թելադրանքով ու միասնականությամբ:

¹³ *Լորենտա Դանեղյան*, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 48:

¹⁴ *Աշոտ Հովհաննիսյան*, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 121-122:

¹⁵ Տես *Մանուկ Աբեղյան*, Հայոց հիմն գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 455-456:

Վերը նշված բովանդակային զույգ սևեռումների ուղղահայաց զարգացումներում Դավրիժեցու պատմագիրքը երևանում է բովանդակային չափազանց լայն ընդգրկումներ՝ ներառելով կրոնական, եկեղեցական կյանքն ու քաղաքական, տնտեսական կացությունը, անդրադարձներ են կատարվում մշակութային, գիտական կյանքին, տարբեր գործիչների գործունեությանը, արձարծվում են կրոնական, փիլիսոփայական խնդիրներ և այլն: Այդ առումով Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն առանձնանում է նախորդ պատմագիրքների երկերից: «Նա հայոց պատմության շարադրանքը վերցնում է լայն առումով,– գրում է Վարազ Առաքելյանը:– Գուցե առաջին պատմիչն է մեզանում, որ իր գրքում մայր հայրենիքի պատմության հետ հյուսում է հայ գաղութների մեջ կատարվող անցուդարձերը»¹⁶: Խոսքը հատկապես վերաբերում է լեհահայ համայնքի կյանքին, որ վկայագրված է «Պատմութիւն նեղութեանց ու վշտոց, որ կրեցին Հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որք բնակեալ են ի քաղաքն Իլով» վերնագրով ԻԸ գլխում, ինչպես նաև՝ Շահ-Աբասի կողմից Պարսկաստան տարված հայ գաղթականների հետագա ճակատագրին արդեն նոր ապրելավայրերում: Բացի այս, նույն գիտնականի հավաստմամբ՝ «Հայոց հարուստ պատմագրության մեջ չկա մի գիրք, որ այնքան մանրամասնորեն ներկայացնի հայոց դպրոցների պատմությունը, ինչպես Դավրիժեցին», և որ՝ «Մեր պատմիչներից ոչ մեկը այնպիսի մանրամասնությամբ չի խոսում երկրի շինարարական գործի մասին, ինչպես Դավրիժեցին»¹⁷:

Բովանդակային այդպիսի լայն ընդգրկումը ոչ միայն Դավրիժեցու պատմագրքին է հատկական, այլ նաև, ընդհանուր առմամբ, ուշ միջնադարի պատմագրության առանձնահատկություններից է: **«Ուշ միջնադարի հայ պատմագիրքների, ժամանակագիրքների,**

¹⁶ Վարազ Առաքելյան, Առաքել Դավրիժեցի (մահվան 300-ամյակի առթիվ), «Պատմաբանասիրական հանդես», 1970, թիվ 3, էջ 43:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

օրագրողների թողած պատմագրական ժառանգության ամենահիմնական առանձնահատկությունը, համեմատած նախորդ, վաղ և զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանների պատմագրության հետ, այն է, որ նրանում իր լայն անդրադարձումն է գտել ժողովրդի պատմությունը, նրա կյանքը, կրած արհավիրքներն ու սարսափները, բռնագաղթերը, պանդխտությունը, նիստ ու կացը, ավանդություններն ու սովորությունները, ֆիզիկական գոյության պահպանման համար անասելի մաքառումները, կրած տնտեսական, կրոնական ու ազգային հալածանքները...», – գրում է Լևոն Բաբայանը (ընդգծումը բնագրում–Ա.Ն.)¹⁸։ Նույն գիտնականը Դավրիժեցու պատմագրքի բովանդակային ընդգրկումների առումով կատարում է մեկ այլ հետաքրքիր դիտարկում ևս։ Զուգադրելով Գրիգոր Դարանաղցու և Առաքել Դավրիժեցու պատմագրքերը, նա գրում է. «...ստացվում է այն տպավորությունը, որ կարծեք նրանց միջև ինչ-որ ներքին պայմանավորվածություն է գոյություն ունեցել։ Այն քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կարևոր իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Արևելյան Հայաստանում, Դարանաղցին անցողակի է նշում... Նույն ձևով վարվել է և Դավրիժեցին, նա էլ արևմտահայության կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին անդրադարձել է հպանցիկ»¹⁹։

Ահա բովանդակային այս յուրահատկություններն էլ պայմանավորել են պատմագրքի համապատասխան կառույց։ «Գիրք պատմութեանց»-ը, ըստ գիտաքննական բնագրում առկա վերջնական տվյալների, բաղկացած է ԾԸ (58) գլուխներից, որոնք ընդհուպ Լ գլուխը զարգանում են ժամանակագրական կանոնավոր հաջորդականությամբ։ Նույնիսկ հարևան վրաց ժողովրդի

¹⁸ Լևոն Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVII դարերի պատմագրության, էջ 18։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 57–58։

պատմության որոշ դրվագների վկայագրումը ներկայացվում է ոչ թե առանձին, այլ ժամանակագրական ընդհանուր հոսքի մեջ:

Ընդհանրապես, Դավրիժեցին ձգտել է իրադարձությունները ներկայացնել պատճառահետևանքային կապերով ու ժամանակագրական ճշգրիտ հոսքով, և այդ պատճառով էլ որոշ պատմություններ ընդմիջարկվում են այլ պատմություններով, բովանդակությունը ճյուղավորումներ է տալիս ու միայն գլուխներ անց հանգուցվում, և այլն: Ինքը՝ Դավրիժեցին, այդ կարգի բաժանումների, ընդմիջարկումների ու ճյուղավորումների շուրջ երբեմն պատճառաբանություններ է անում պատմության շրջարկում. «Արդ՝ պատմութիւն ճառիս յաղագս հարիւր թուման մուղադային է, և մինչև ցայս վայր միաշաւիղ էր պատմութիւնս, զոր և անտարակոյս գրեցաք, այլ յայսմ հետէ յերկուս շաւիղս բաժանի և երկատութիւնս պատմութեանս մեզ աշխատանս յաւելու, և վասն ոչ ումեք գիտելոյ զիսկն պատմութեանս՝ հարկ եղև մեզ զերկոսին ևս գրել: Քանզի ոմանք ի պատմողաց, մանաւանդ թէ բազումք, պատմեցին՝ թէ... և այլն» (էջ 195):

Պատմագրքի վերջին մեկ տասնյակից ավելի գլուխներում, կամ պատմագրքի այսպես ասած՝ չմշակված մասում այդ համակարգվածությունը տեղի է տալիս իրադարձությունների ներկայացման անկանոն հոսքին: Ընդհանուր համաբնագրից դուրս են մնում հատկապես վկայաբանությունները: Դրանք, ինչպես արդեն առիթ ունեցել ենք նշելու, բովանդակային գրեթե ոչ մի աղերս չունեն պատմության բուն շարադրանքի հետ: Եթե չլինեին «Պատճառ առնելոյ զգիրս պատմութեանց, յորում և յիշատակարան առնողին» վերնագրով ԾԸ գլուխ-ավարտաբանությունն ու պատմագրքի՝ պատմիչի կենդանության ժամանակ տպագրված լինելու պարագան, կարելի էր մտածել, որ Դավրիժեցին, այնուամենայնիվ, անավարտ է թողել «Գիրք պատմութեանց»-ը:

բ) Ներտեքստային կառուցվածքային միավորների բնույթը

Դավրիժեցու պատմագրքի «Նախադրութիւն...»-ում ներկայացված կառուցվածքային շեշտադրումները վերաբերում են ընդհանուր հյուսվածքին: Հետագա շարադրանքում, «Գիրք պատմութեանց»-ի տարբեր հատվածներում Դավրիժեցին հընթացս այլ տեքստային-ծրագրային նշումներ էլ է անում, որոնք, սակայն, ցուցանում են բովանդակության մասնավոր կողմեր: Կայունորեն դրսևորվելով ու որոշ օրինաչափություններ արձանագրելով՝ այդ նշումները վերածվում են ներտեքստային կառուցվածքային միավորների: Այս երևույթը նույնպես բնորոշ է հայ պատմագրությանն ընդհանրապես:

Այդ կերպ՝ կայունորեն դրսևորվում են պատմության բովանդակությունը հընթացս ցուցանող ծրագրային նշումները, որոնք տևում են այնքան, քանի դեռ պատմիչը հնարավորություն ունի խոստում տալու: Այսինքն՝ դրանք կախված են տեքստային տարածությունից: Այդ կարգի նշումները խմբավորվել են իբրև **ծրագիր-խոսքում** միավոր: Դրանց հաճախադեպությունը պատմության շարադրանքը նաև յուրատեսակ գրույցի է վերածում ընթերցողի

հետ (դա առանձին քննության խնդիր է, որին դեռ կանդիդատու-
նանք փոքր-ինչ մանրամասն):

Ծրագիր-խոստումի կառուցվածքային նպատակը կենտրո-
նացված պատում ստեղծելն է, երբ տարաբնույթ շեղումները հնա-
րավորինս բացառվում են: Որպեսզի չշեղվի բուն նյութից, պատմի-
չը ներկայացվող իրադարձություններին առնչվող, բայց տվյալ հա-
մարձագրում ոչ այնքան կարևոր որոշ դեպքեր ու իրադարձու-
թյուններ հիշատակում է համառոտ՝ հարկավոր տեղում դրանց
մասին ևս պատմելու **խոստումով**: Նշենք, որ դա բացի ընթերցո-
ղին խոստում լինելուց, նաև հենց իր՝ պատմագրի համար զուտ
ծրագրային նշում է, որպեսզի այդ դեպքը հետագայում չմոռանա
վկայագրել: Ծրագիր-խոստումը հայ պատմագրության մեջ գերիշ-
խում է հատկապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»
աշխատությունում և բխում է նրա երկի չընդհատվող երկխոսա-
կան բնույթից: Նրա մեկենասը՝ Սահակ Բագրատունին, իր ցան-
կություններում երբեմն առաջ էր ընկնում, և Պատմահայրը, չխախ-
տելու համար իր աշխատության հյուսվածքը, նրան խոստանում էր
իր ուզածը ներկայացնել համապատասխան տեղում: «Յիրում
տեղոջ պատմեսցուք», «ասել կայ մեզ առաջի»։ այս կարգի ընդմի-
ջարկումները Խորենացու պատմագրքում ամենահաճախ հանդի-
պող ներտեքստային կառուցվածքային միավորներից են²⁰:

Ծրագիր-խոստումի իրականացումը Դավրիժեցին կատարում
է երկու ձևով: Նախ՝ լինում են դեպքեր, որ խոստումն իրականաց-
վում է գլուխներ անց: Այդ կերպ՝ «Յաղագս գալստեան Շահաբա-
սայ թագաւորին Պարսից յաշխարհս Հայոց և ունելոյ զամենայն, և
վարդապետին Սրապիոնի դառնալոյ անդրէն ի տեղի իւր» երկա-
րաշունչ վերնագրով Գ գլխում տված խոստումը՝ «Ձայս Զալալոց
անուանքն յիշեալ եմք յառաջիկայդ ի մէջ ճառին, որ վասն սովին

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, *Մովսես Խորենացի*, Հայոց պատմություն, էջ 50, 56, 170, 198, 254, 280, 442 և այլն:

գրեալ ենք. և զորպիսութիւն Ջալալոցս գիտասցես զայն ճառն ընթեռնելով» (էջ 75), Դավրիժեցին մանրամասն իրականացնում է «Յաղագս յայտնելոյ Ջալալոցն և սաստիկ սովուն և մարդակեր գայլոցն, և այլ ևս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի» վերնագրված է գլխում: ԺԸ գլխում մի առիթով հիշատակելով Նիկողայոս անունով վարդապետին, ով տվյալ գլխի վկայագրություններում կարևոր դերակատարություն չունի, Դավրիժեցին նշագրում է՝ «...զորոյ զորպիսութիւն ծանիցես ի նոցին պատմութենէ, զոր զկնի առնելոց ենք» (էջ 201), և այդ ծրագիր-խոստումն իրականացնելով՝ կենդանագրում է լվովցիների հոգևոր առաջնորդ Նիկոլի չարահնար ու վտանգավոր վարքը՝ «Պատմութիւն նեղութեանց և վշտոց զոր կրեցին Հայ ազգաւ քրիստոնեայք, որք բնակեալք են ի քաղաքն Իլով» վերնագրով ԻԸ գլխում:

Մեկ այլ տեղ՝ «Պատմութիւն վարդապետութեան եւ վարուց սրբոյ վարդապետին Պօղոսի» վերնագրով ԻԳ գլխում, Դավրիժեցին միաժամանակ և՛ ամրագրում է ծրագիր-խոստումը, և՛ երկուերեք նախադասությամբ պարագրկված ներկայացնում խոստումի ընդհանուր բովանդակությունը. «Այլ և գոյ միւս այլ պատմութիւն որպէս և գրելոց ենք յառաջիկայդ՝ **ի ճառս պատմութեան նահապտակութեան տէր Անդրէաս քահանային**, թէ մատնեցին զՊօղոս վարդապետն և զՄովսէս վարդապետն Շահաբաս թագաւորին. զորս կալեալ էառ երեք հարիւր թուման տուգանք և ապա եթող» (էջ 236–237): Ընդ որում՝ խոստումն իրականացվում է հենց այն վերնագրով գլխում, որը կանխավ նշագրել էր պատմիչը: Հասնելով ծրագիր-խոստումի իրականացմանը, Դավրիժեցին հաճախ հարկ է համարում հիշեցնել, որ այդ մասին կանխավ էր խոստացել գրել: Ինչպէս՝ «Այժմ ասասցուք զպատճառ հակառակութեան կաթողիկոսացն» (էջ 183), «Այլ արդ՝ օժանդակութեամբ Հոգւոյն սրբոյ ըստ խոստման մերում, արդեն այժմիկ սկսցուք զկարգ կաթողիկոսացն ի սրբոյ Ներսիսէ Կլայեցոյ կարգաւ, և հասուցուք

մինչև ի ժամանակս մեր» (էջ 341) և այլն: Հաճախ էլ՝ փաստում է ծրագիր-խոստումի իրականացումը: Ինչպես՝ «Արդ՝ զրաւ Գորգի թագաւորին այսպէս եղև ներգործութեամբ շահին» (էջ 117) և այլն:

Կան խոստումներ, որոնք պատմիչն իրականացնում է անմիջապէս կամ գրեթէ անմիջապէս: Այդպիսի դեպքերում կրկին առկա են տեքստային կրկնվող միավորներ: «**Ձկնիս, զոր արդ պատմեմք**», «**Ժամ է այսուհետ պատմել**», «**այժմ ասացուք**» և այլ տեքստային կաղապարներ ցուցանում են, որ խոստումն անմիջապէս է իրականացվելու. «Իսկ զկնիս, զոր արդ պատմեմք...» (էջ 179), «...Ժամ է այսուհետև պատմել մեզ վասն մեծի և անուանոյ գիւղաքաղաքին Զուղայոյ» (էջ 89) և այլն:

Ծրագիր-խոստում միավորը շատ հաճախ դրսևորվում է որպէս **համառոտ ներկայացվող, ապա բուն-հարկավոր մասում բացվող-տարածվող տեքստ** միավոր: Սա տարբերվում է նրանով, որ այս դեպքում հստակությունն ու կոնկրետությունը բացակայում են, խոստումի գործոնը չի գործում պարտադիր: Ինչպես՝ «Զսա ձեռնադրեաց այնու յուսով, որպէս զի լիցի ինքեան օգնական, իսկ նա եղև խոչընդակն և հակառակ նմա, **որպէս և զկնի պատմութիւնք ցուցանեն**» (էջ 57), «...որոյ քաջութիւնն յառաջիկայդ **ի բազում տեղիս լինի յիշեալ**» (էջ 120), «...և տակաւին ևս **պատմելոց ենք փոքր ի շարէ**» (էջ 189) և այլն:

Դավրիժեցու պատմագրքում գրեթէ համատարած է կառուցվածքային այն հնարքը, երբ պատմիչը պատկերվող իրադարձությունների հոսքը, պատճառահետևանքային կապերն առավել հստակ ներկայացնելու մտահոգությամբ ու ցանկությամբ, ինչպէս նաև շարադրանքը չճանրաբեռնելու նպատակով համառոտ ներկայացնում է արդեն վկայագրված որևէ պատմություն կամ դրվագ, երբեմն էլ մեկ-երկու նախադասությամբ, համառոտելով հիշեցնում է նախընթաց շարադրանքում ներկայացվածը. «Վասն զի որպէս սակաւ ինչ նշանակեցաք զաւերակս տաճարացն երկոցունց կուսանացն՝ ի ճառին Հոփսիմէի, յորում վայրի պատմեցաք, թէ

Ֆռանկ պատրիք եկին և զնորին նշխարն գտին» (էջ 266), «Այս այն Թահմազդուլին է, որ Էջմիածնի քարինս հրամանաւ շահին հանեալ առաքեաց ի Սպահան...» (էջ 202) և այլն: Այդ կառուցվածքային միավորները խմբավորվել են իբրև **նախընթաց տեքստի համառոտում կամ հիշեցում** միավոր: Այս միավորն էլ ունի իր տեքստային որոշ կաղապարները: Ներտեքստային կառուցվածքային այս միավորի նպատակն է կապակցել պատմության տարբեր դրվագներն ու ստեղծել միասնականությամբ հատկանշվող պատում: Ինչպես հետևյալ օրինակում է. «Արդ՝ որպէս կանխաւ պատմեցաք վասն Դաւիթ կաթուղիկոսին, թէ գնաց ի դուռն շահին և արար ամբաստանութիւն վասն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, և շահն բարկացաւ ի վերայ Մելքիսէթի, ընկէց ի կաթուղիկոսութենէ և առաքեաց ի Սպահան: Իսկ Դաւիթ կաթուղիկոսն մնաց անդէն ի բանակին, ի դուռն շահին: Անդ էր և Ամիրգունայ խանն, որ էր տէր և իշխան ամենայն գաւառին Արարատու և սուրբ Էջմիածնի» (էջ 192): Հավելւմ միայն, որ ընդգծվածը **նախընթաց տեքստի համառոտում կամ հիշեցում** ներտեքստային միավորն է, իսկ շարունակությամբ ապահովվում է իրադարձությունների հաջորդական վկայագրումը:

Մյուս ներտեքստային միավորը, որ առանձնացվել է, կարելի է ձևակերպել այսպես. **սեփական տեքստի կրկնաբանություն-հիշեցում կամ նախընթաց շարադրանքի պարագրկում**: Սա շատ առումներով նման է նախորդ միավորին, բայց հիմնական տարբերությունն այն է, որ Դավրիժեցին այս դեպքում շատ անգամ սահմանափակվում է նշելով, որ այդ մասին արդեն խոսել է և երկար ներբերումներ չի անում: Այս միավորները շատ ժամանակ որևէ ընդարձակ հատվածի համառոտումն են լինում՝ որևէ կաղապարային միավորով (հիմնականում՝ «որպէս որ ասացի», «որպէս պատմեցաք») պարագրկված, ինչպես՝ «Թէպէտ եղեն երկու կաթուղիկոսք, որպէս որ ասացի» (էջ 58), «առման բերդին Գանջայու

որպէս յառաջագոյն նշանակեցաք» (էջ 119), «որպէս ի վեր անդր պատմեցաք» (էջ 120), «որով օրինակաւ պատմեցաք» (էջ 138), «...զոր ինչ յանցեալ ճառիդ պատմեցաք» (էջ 144), «...թէ կանխաւ պատմեալ մեծ սովին և Զալալոց պատճառէն» (էջ 147), «ըստ օրինակին որպէս և նախ պատմեցաք» (էջ 164), «որպէս և յառաջագոյն զամենայն որպիսութիւն պատմեցաք» (էջ 183), «վասն որոյ և յիշեցաք ի ճառի Սրապիոնին» (էջ 210), «և վարդապետն Պօղոս՝ որ **ի վերայ պատմեցաք»** (էջ 287) և այլն:

Քանի որ Դավրիժեցու պատմագրքի աղբյուրները մեծ մասամբ բանավոր ծագում ունեն, և պատմիչը մեծ տեղ է տվել ականատեսների ու ականջալուր մարդկանց հաղորդած տեղեկություններին, ապա «Գիրք պատմութեանց»-ում իբրև կառուցվածքային կայուն միավորներ են դրսևորվում նաև **ներբերվող այլոքները, երբ պատմիչն առանց պատմողի անունը տալու ներբերում է տվյալ իրադարձությանը առնչվող պատմություն:** Այս միավորները ծառայում են նաև իբրև պատմության հավաստիությունը ցուցանելուն միտված ճարտասանական հնարանքներ՝ իրենց կաղապարային տարրերով: «**Ասեն»** և «**պատմէն»** բառային միավորները, որոնք նաև զրույցի ժանրային ցուցիչներից են, հայտնվում են տարբեր, այսպես ասած՝ միջավայրերում, և այդ կերպ պատմիչը ցուցանում է, որ պատմություն է ներբերում, թեպետ, անշուշտ, ներբերվածները միշտ չէ, որ զրույցներ են: Ինչպես՝ «որպէս և պատմեն տեսողքն» (էջ 59), «Ասի ևս յոմանց թէ...» (էջ 102), «Այլ և ոմանք ասացին թէ» (էջ 113), «որ բազումք ի մերոց ազգացս վկայեցին» (էջ 131), «և այսմ խօսիցս ասողքն, ինքեանք իրեանց աչօքն տեսեալ էին, և էին արք հաւատարիմք» (էջ 131), «և նա պատմեաց մեզ զպատմութիւնս զայս: Եւ զկնի ասաց՝ թէ...» (էջ 179), «Այլ և լուաք յոմանց թէ զայն ևս ասացեալ են...» (էջ 182), «Այլ և արք ոմանք ասացին...» (էջ 186), «զոր բազումք ասէին թէ...» (էջ 194) և այլն:

Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ որպես կանոն, Դավրիժեցին այսպիսի դեպքերում կոնկրետ անուններ չի նշում: Եվ, ընդհանրապես, այս կարգի միավորներ օգտագործելիս հայ պատմիչները, եթե գործ չունեն գրավոր հանրահայտ աղբյուրների հետ, անուններ գրեթե չեն նշում, և կարելի է կարծել, որ նրանք, այնուամենայնիվ, հոգու խորքում կասկածել են ներբերվող վկայագրության հավաստիությանը, կամ, որ ավելի հավանական է, այդ այլտեքստերը հորինել են իրենք՝ ստեղծելով հավաստիության պատրանք: Այնուամենայնիվ, կան բացառիկ օրինակներ: Դավրիժեցին, օրինակ, հիշում է Մարտիրոս անունով եպիսկոպոսին. «Իսկ զկնիս, զոր արդ պատմեմք, Մարտիրոս անուամբ ոմն եպիսկոպոս պատմեաց՝ զոր ինքն էր աչօք տեսեալ: Ասէր՝ թէ...» (էջ 179): Մեկ այլ անգամ՝ Վարդան անունով եպիսկոպոսին. «Եւ ասէր վերոյիշեալ Վարդան եպիսկոպոսն, թէ...» (էջ 171):

Կարևոր կառուցվածքային նշանակություն ունեն այն միավորները, որոնցով Դավրիժեցին ամփոփում է իր պատմագրքի որևէ հատված կամ ամբողջացնում ասելիքը: Դրանք խմբավորվել են իբրև **ավարտաբանություն** կամ **ասածի կոնկրետացում-եզրահանգում** միավոր, թեպետ շատ հաճախ դրանք դրսևորվում են նաև որպես եզրակացություններ: Այս կարգի միավորներն ունեն իրենց այսպես ասած՝ «մատնող» բառային ցուցիչները՝ **արդ** և **ամեն**: Դրանցից երկրորդն աստվածաբանական տեքստերի, աղոթքների ավարտաբանական միավոր է, և Դավրիժեցու պատմագրքում էլ հիմնականում կիրառվում է հրաշքների, տեսիլների, վարքերի ու վկայաբանությունների պարագային: Ուշարժանն այն է, որ **արդ**-ը կիրառվում է իբրև ավարտաբանություն ազդարարող նախադասության սկզբնադիր, սկսող միավոր, իսկ **ամեն**-ը վերջնադիր, վերջնաբառ միավոր: Ինչպես՝ «Արդ թէ այսպէս և թէ այնպէս՝ եղեն երկու կաթուղիկոսք միոյ աթոռի ի միում ժամանակի» (էջ 58, սա ավելի շատ եզրակացություն է ներբերումների

հիմամբ), «Արդ՝ այսպէս եղև զբաւ կենաց Լաւասափ թագաւորին» (էջ 144), «...ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն» (էջ 146), «Արդ՝ այս Աղամիր անուն այրս...» (էջ 179), «Արդ՝ օրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ» (էջ 181), «Արդ՝ Աջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, այսպիսի պատճառաւ և կերպիւ գնաց ի Սպահան» (էջ 190), «Արդ՝ եթէ այնպէս և թէ այսպէս...» (էջ 197), «Արդ զբաւ կենաց Սահակ կաթողիկոսին և Պօղոս վարդապետին այսպէս եղև, որոց ողորմեալ Տէրն Քրիստոս ներումն արասցէ նոցա՝ անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով. ամէն» (էջ 214), և այլն:

Ավարտաբանության բառ-ցուցիչները միշտ չէ, որ պարտադիր են: Այն կարող է լինել զուտ բովանդակային-ասեկիքային, ինչպէս՝ «Զի յազգէն Հայոց՝ որքան ղարիպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են գնացեալ» (էջ 109), «Եւ այս ևս այսպէս» (էջ 180), «Արդ՝ այսոքիկ այսպէս» (էջ 350) և այլն:

Ե՛վ գրական, և՛ պատմագիտական առումով կարևոր է այնպիսի միավորի գոյությունն ու կիրառությունը, ինչպիսին **պատմության բուն ընթացքը վերականգնող հնարք, դարձ** միավորն է: Դա վկայությունն է այն բանի, որ Դավրիժեցին չափազանց հստակ է պատկերացրել իր պատմագրքի կառուցվածքը և նույնիսկ փորձել է դիմել կառուցվածքային խաղարկումների, ինչը, ցավոք, ամբողջապես այդպես էլ նրան չի հաջողվել: Ձգտելով ներկայացնել իրադարձությունների ամբողջական համապատկեր, Դավրիժեցին, Աբրահամ Զամինյանի դիտողությամբ՝ «երբեմն ալ միջանկյալ ծանոթություններ կավելցնէ, որ պատմության թելը կը խզեն»²¹, թեպետ դրանք այսպես թե այնպես առնչվում են նկարագրվող դեպքերին և լրացուցիչ փաստարկումներ են երևանում:

²¹ *Աբրահամ Զամինյան*, Հայ գրականության պատմություն, Ա մաս, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 240:

Մանավանդ որ՝ ավարտելով ճյուղավորումները՝ Դավրիժեցին վերադառնում է բուն պատմությանը՝ չմոռանալով այդ մասին հիշեցնել նաև իր ընթերցողին: Այդ կերպ՝ պատմիչն ապահովում է իր պատմագրքի համակարգվածությունն ու ժամանակագրությունը: Ինչպես՝ «Դարձեալ դարձցուք ի սկիզբն պատմութեանս մերոյ» (էջ 82), «Դարձեալ՝ դարձցուք ի յոճ նախկին պատմութեան մերոյ, ի բանն, զոր հասուցաք զՋղալօղլին ի Նախչուան, և զշահն տարաք ի Թարվէզ» (էջ 88), «Եւ արդ յետ այսց ամենից զոր պատմեցաք...» (էջ 89), «Վասն զի որպէս պատմեցաք ի նախկին ճառին՝ թէ կարգեաց շահն ի զօրացն Պարսից...» (էջ 89), «...զՀանիս Թահմազղուի բէկն, որոյ վասն յառաջագոյն պատմեցաք. թէ...» (էջ 89), «Ի վեր անդր ի կարգի պատմութեան, զոր գրեցաք վասն Մելքիսէթ կաթողիկոսին, թէ հնաց նա յաշխարհն Իլախաց: Արդէ յորժամ եհաս նա անդր...» (էջ 293) և այլն: Ինչպես կարելի է նկատել բերված օրինակներից՝ այս դեպքում ևս ամկա են որոշակի տեքստային կաղապարներ:

գ) Երկխոսություններ, մենախոսություններ, գրույց ընթերցողի հետ

Պատմագրության՝ իբրև գրական երկի ցուցիչներից մեկը *Երկխոսությունների* առատ ու ազատ կիրառությունն է: Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը հատկական է նաև այդ առումով: Նրանում լայնորեն կիրառվում են երկխոսությունների թե՛ ուղղակի, թե՛ անուղղակի ձևերը²², հատկապես վկայաբանական հատվածներում: Վերջին պարագան Մայիս Ավդալբեգյանը բացատրում է այդ ժանրի կաղապարներով. «Այնտեղ պարտադիր բանավեճ է գնում տիրող հեթանոսի, մահմեդականի կամ այլակրոնի և քրիստոնյայի միջև»²³: Զրույցի պարագային ևս երկխոսություններն ունեն ժանրակազմիչ գործառույթ:

²² Ցավոք, երկխոսությունների պարագային ևս Դավրիժեցու պատմագրքի աշխարհաբար թարգմանության մեջ (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988) թարգմանիչը՝ Վարազ Առաքելյանը, հաշվի չի առել ուղղակի և անուղղակի վկայագրված երկխոսությունների տարբերակումը և երբեմն ուղղակին ներկայացրել է իբրև անուղղակի, և հակառակը: Սույն աշխատության խնդրադրության առումով՝ սա ևս կոպիտ միջամտություն է Դավրիժեցու բնագրին:

²³ *Մայիս Ավդալբեգյան*, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 28:

Ուղղակի և անուղղակի կառուցված երկխոսությունների կիրառությունները պատմագրության հյուսվածքում սոսկ խոսքը փոխանցելու գործառնություններով չէ, որ սահմանափակվում են: Ուղղակի ներկայացվող երկխոսությունները միտված են նաև ցուցանելու, որ պատմության տվյալ դրվագը ներկայացվում է հնարավոր առավել մանրամասնությամբ: Բացի այդ՝ դրանց միջոցով առավել ցայտուն նկարագրով են ներկայանում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի հերոսներն ու գործող անձինք, ինչն արդեն **գրականացնում** է Դավրիժեցու տեքստը: Ինչպես գրում է Մայիս Ավդալբեգյանը՝ «Սա այն տարրն է, որի շնորհիվ ավելի են ընդգծվում զրուցող կամ բանավիճող զույգի մտային և հոգեբանական մարդկային անհատականությունները»²⁴:

Սովորական ու ավանդական կառուցումների հետ մեկտեղ՝ երկխոսությունների պարագծում հաճախ ներկայացվում են խոսքային ու տեքստային առանձին միավորներ՝ ավարտուն և ամբողջական նկարագրով: Այդ կերպ՝ երկխոսություններում դրսևորվում են թղթային տարաբնույթ միավորներ: Այսպես՝ Մահմադ փաշայի պատվիրակները մյուս Մահմադ փաշայի հետ երկխոսության ժամանակ նրան են փոխանցում իրենց տիրոջ խոսքերը, որոնք կառուցված են նամակային սկզբունքներով (տե՛ս էջ 73): Իսկ ահա Շահ-Աբասը Հայաստանի մեծամեծերի հետ երկխոսության մեջ իր ասելիքի հիմնական մասը կառուցում է հրովարտակին բնորոշ միավորներով (տե՛ս էջ 77): Շահ-Աբասի խոսքում մի քանի հրովարտակներ են առկա Գրիգոր անունով քրիստոնյայի հետ նրա երկխոսության մեջ: Ահա դրանցից մեկը. «Թողի զձեզ ի կամս ձեր, գնացեալ պաշտեցէք զհաւատն ձեր» (էջ 162): Ասվածի ապացույցն է այն, որ կոնկրետ այս դեպքում՝ «Գրիգոր աղաչէր, պաղատէր, ի ծունր իջեալ լալով խնդրէր ի շահէն՝ և ասէր, թէ **զհրամանսդ, զոր բանիւ ասես, մաքամբ միով թղթիւ շնորհեա մեզ**» (էջ 162):

²⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

Հրաման-հրովարտակ է ամրագրվում նաև Մահմադ բեկի ու հրեա պատվիրակների երկխոսության մեջ. «Դուք ամենայն ազգոց բերայեցոց պարտիք ելանել ի քաղաքամիջէ աստի և գնալ արտաքոյ քաղաքիս բնակեցիք» (էջ 357):

Երկխոսություններում վկայագրվում են նաև պայմանագրեր: Կողմերը երկխոսություն-բանակցության ընթացքում հասնում են որոշակի հանգրվանային վիճակի, և դրա՝ մինչփաստաթղթային ամրագրումը իրականացվում է բանավոր կերպով: Շահ-Աբասի և հայոց մելիքների մի զրույցում շահի խոսքն իրենից պայմանագիր է ներկայացնում: Ահա մի բնորոշ հատված. «Արդ՝ ամենայն ոք ի ձէնջ, որ ոք և առցէ ի թագաւորական գանձէս, յորժամ բերցէ զառեալ գանձն՝ և վճարեսցէ ի գանձարանս թագաւորին, եղիցի ազատ... և այլն» (էջ 148): Հետաքրքիրն այն է, որ այսպիսի դեպքերում Դավրիժեցին չի էլ անդրադառնում՝ այդ պայմանագիրը փաստաթղթի տեսք ստացա՞վ, թե՞ ոչ:

Բացի թղթային միավորներից, երկխոսություններում կարող են դրսևորվել նաև պատկերավորման այնպիսի միավորներ, ինչպիսին, օրինակ, դիմանկարն է: Իրենց խոսակցությունում զրուցակիցները, անդրադառնալով որևէ երրորդ անձնավորության, երբեմն հարկ են համարում հանգամանորեն ներկայացնել նրան, և կախված հանգամանքներից՝ ստացվում է կամ հոգևոր, կամ մարմնական դիմանկար: Ահա այդպես գավառապետի ու Շահ-Աբասի երկխոսության մեջ ներկայացվում է վրաց Լավասափ թագավորի քրոջ դիմանկարը. «Է Լաւասափին քոյր մի թագաւորազն, նորահաս կոյս չքնաղագեղ և գեղեցկատեսիլ, և ամենայն որպիսութեամբ վայելուչ» (էջ 124):

Երկխոսություններն էլ ունեն իրենց յուրօրինակ ավարտաբանությունները, որոնցով եզրափակվում է խոսակցությունը: Ուշարժան է, որ Դավրիժեցու պատմագրքում, եթե զրուցում են հայն ու պարսիկը, ապա խոսակցությունը եզրափակողն անպայման երկրորդն է: Երկխոսություններում դրսևորվող ավարտաբանություն-

ները չունեն *արդ* կամ *ամեն* բառային ցուցիչները, փոխարենը պատմիչն ինքն է «*եւ ի գրաւ բանին ասաց*» նույնպես կայուն միավորով ցուցանում, որ դիալոգն ավարտվում է: Երկխոսություններում ավարտաբանությունները կառուցվում են նախընթաց երկխոսությունների բովանդակության հիման վրա: Այդպիսին է, օրինակ, Շահ-Աբասի և Մելքիսեթ կաթողիկոսի կարճ երկխոսությունը՝ վկայագրված «Թէ որպէս կամ յինչ պատճառէ տարան ի Սպահան քաղաք զԱջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ զքարինք սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» վերնագրով ԺԷ գլխում: Ճիշտ է, Շահ-Աբասի խոսքը չունի առանձնահատուկ կաղապարային միավորներ, բայց դրանով ավարտվում է պատմության տվյալ դրվագը և հնչում վերջնագրի պես. «Դատաստանն քո աստ ոչ լինի առնել, զի վնասն քո մեծ է, այժմ պարտ է քեզ գնալ ի Սպահան և անդ կալ մինչև ես եկեալ անդ՝ արարից զդատաստանն քո» (էջ 188):

Թերևս օրինաչափ ու բնական է, որ երկխոսություններում տեղ են գտնում նաև պատգամներ: Այն առումով, որ պատգամն իր բնույթով ավելի շատ խոսքային-բանավոր միավոր է, քան գրավոր-տեքստային: «Վասն վարդապետութեան եւ կաթողիկոսութեան տեառն Մովսիսի: Ընդ որում եւ յաղագս նորոգութեան լուսակառոյց սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» վերնագրով ԻԴ գլխում Սրապիհոն վարդապետն իր մոտ է կանչում իր ավագ աշակերտ կեսարացի Գրիգոր վարդապետին և տեր Մովսեսի խնամակալությունը հանձնելով նրան՝ ասում-պատգամում է. «Յանձն առնեմ զսա քեզ, զի փոխանակ իմ հովուեալ պահեսցես զսա՝ և հասուցեալ յարբունս հասակի, և վարդապետական ուսման, և տացես զգաւազան և զպատիւ վարդապետական. և եղիցի օրհնութիւն իմ ի վերայ քո և դորա» (էջ 238): Այստեղ առկա են պատգամի ամենակարևոր բաղկացուցիչները՝ հստակ հանձնարարականն ու օրհնությունը:

Մենախոսությունը դրսևորվում է հատկապես քնարական գեղումների տեսքով և առավելապես բնորոշ է հեղինակային

ներքին խոսքի տարերքին: Այդ առումով Դավրիժեցու պատմագրքում մենախոսություններով հատկանշվում են հատկապես ողբի ժանրային իրացումները: Բացի դրանից՝ մենախոսական պատումով են հատկանշվում վարքերում ու վկայաբանություններում հերոսների ապաշխարիական, աղոթքային սուզումները, թեպետ դրանք ևս խորքում երկխոսական բնույթ ունեն, քանզի դրանց խոսքային կառուցումը դիմումնային է և ծառայում է իբրև Աստծո հետ առնչվելու կերպ: Ահա «Վասն հակառակութեան Սահակ կաթողիկոսին, զոր արար ընդ սուրբ Էջմիածնի և ընդ Մովսէս կաթողիկոսին» վերնագրով Ի գլխում վկայագրված Սահակ կաթողիկոսի աղոթք-մենախոսությունը, որի բովանդակային-կառուցաբանական հատկանիշները ընդհանրական-կաղապարային բնույթ ունեն գոնե Դավրիժեցու պատմագրքի հատուկն է. «Ո՛վ Տէր իմ և Աստուած Յիսուս Քրիստոս, դատապարտեալ ծառայ քո եմ և մեղուցեալ հոգւով և մարմնով, եթէ կամք քո հաճի կեալ ինձ կենդանի, փութով փրկեա զիս ի ցաւոյս՝ և տո՛ւր ինձ առողջութիւն. և եթէ կամք քո հաճի մեռանել ինձ, փութով տուր ինձ զմահ, զի հանգեայց ի տառապանաց ցաւոյս» (էջ 214):

Ընթերցողի հետ զրույցը աշխատության կառուցվածքում յուրօրինակ ընդմիջումի գործառույթ ունի: Պատմիչը կարծես հընթացս փորձում է ճշտել սեփական խոսքի ու վկայագրած իրադարձությունների թողած տպավորությունը, խոստումներ է տալիս, հետագայում՝ փաստարկում խոստումների իրականացումը և այլն: Մեծ հաշվով՝ զրույցը հավանական ընթերցողի հետ, զրույց է ինքն իր հետ: «Նրանք (պատմագիրները-Ա.Ն.) հաճախ ընթերցողին են ներկայանում իրենց մեծ ու փոքր հոգսերով, հույզերով, ապրումներով, գնահատումներով ու վերաբերմունքով, խոստումներով, երբեմն նաև աշխատանոցային մանրամասներով, – գրում է Աշոտ Սարգսյանը: – Նման հաղորդումների հիշատակարանային անմիջականությունը ենթադրում է նաև հիշատակարանի ժանրին հա-

տուկ հավաստիություն»²⁵: Այսինքն՝ դա նպաստում է նաև պատմիչի իրական կերպարի բացահայտմանը:

Դավրիժեցին առաջին հերթին մտահոգվում է այն մասին, որ ընթերցողը հավաստի ու հավելյալ տեղեկություններ իմանա իր պատմագիրքն ընթերցելիս, և այդ խնդրի շուրջ է առավել հաճախակի կիսվում նրա հետ. «Եւ դու այսու երկու բանիս՝ զորս վասն օրինակի գրեցի քեզ՝ զամենայն կիրս վտանգիցն ի միտ ածեալ գիտասցես՝ զոր կրեն քրիստոնեայքն ի յօճաբարոյ ազգէն Պարսից» (էջ 96), «որոյ քաջութիւնն յառաջիկայդ ի բազում տեղիս լինի յիշեալ, յորոց զհաւաստիս իմանաս» (էջ 120) և այլն: Հատկանշական է, որ ընթերցողի հետ զրոյցում Դավրիժեցին նրան չի պարտադրում անպայման կարդալ հավաստիության լրացուցիչ պատճառաբանություններն ու տեղեկությունները. «Եւ դու զամենայն որպիսութիւն այսմ պատմութեանս, **եթէ կամիցիս**՝ ի նոցին Իլովացոց ճառէն ուսցիս, որ յառաջիկայդ կարգեալ են» (էջ 274–275): Եվ ընդհանրապես, Դավրիժեցին ընթերցողին հաճախ է ընձեռում ընտրություն կատարելու հնարավորություն. «...դու ընկալ որոյ և հաւանիս, և կամ թէ զոր ինչ տեսութիւն մտաց քոց յերկուցս պատմութեանցս արտաբերիցէ» (էջ 197):

Պատմիչն ընթերցողի հետ զրոյցում փորձում է պատճառաբանել ու բացատրել իր երկարաբանությունները՝ «և երկարութեան ոճոյն մի՛ ինչ լիցիս մեղադիր և մի՛ առաջին շինողին, զի ոճ պատմութեան այնպէս պահանջէ» (էջ 331), երբեմն մղում նրան որոշակի, այս դեպքում մտավոր, ինչու՞ չէ, նաև՝ ստեղծագործական գործունեության. «Չայսքան չարչարանս, զորս յանուանէ յիշեցաք երևելիք և յայտնիք էին, զորս ի շարադրութիւնս բանի բերեալ գրեցաք. իսկ որք փոքրագոյնք էին, զորս մեք թողաք, **դու զայն մտովք քովք իմասցիս**» (էջ 385):

²⁵ Աշոտ Սարգսյան, Գովհաննես Դրասխանակերտցու «Չայոց պատմությունը» և Մովսես Խորենացին, էջ 54:

դ) Ժամանակային ընդգրկումների ձևերը

Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը բովանդակավորում է պատմական կոնկրետ ժամանակ՝ մեծ ու փոքր իրադարձությունների հոսքով՝ հիմնականում 1602–1662 թվականների ընդգրկումով: Սակայն, եթե տեքստը թեկուզև փոքր չափերով հավակնում է **գրական** տարագումին, ապա նրանում ընդգրկված ցանկացած ժամանակային չափում սկսում է ենթարկվել տեքստի օրենքներին՝ վերափմաստավորելով այդ հասկացությունը: Երևույթը հատկական է նաև միջնադարյան գրական տեքստերի պարագային: «Հայ միջնադարյան պատմագիրների գործերում, – գրում է Զավեն Ավետիսյանը, – ժամանակը ընկալվում է երկու չափումով՝ բնական և պատմական: Պատմական ռեալ ժամանակը նրանք գրանցում են իրադարձության կոնկրետ տարեթիվը և ամիսը նշելով: Դեպքերի «առօրեական» ընթացքը նկարագրելիս պարտադիր կերպով նշում են տարվա եղանակը՝ գարուն էր, աշուն էր, ձմեռ էր և այլն: Իսկ երբ պատմիչների համար չի ճշտվում անցյալում տեղի ունեցած իրադարձության ստույգ թվականը, օգտագործում է «անհիշելի ժամանակներից» ձևը»²⁶:

²⁶ Զավեն Ավետիսյան, Հայ պատմավեպի պոետիկան, Երևան, 1986, էջ 47–48:

Որպես պատմագիտական աշխատություն և իբրև ժանրի դրսևորման վերջին շրջանի արգասիք, երբ մեծ տեղ էր տրվում ստույգ ժամանակագրությանը, «Գիրք պատմութեանց»-ում, քնականաբար, ժամանակը առավելապես դրսևորվում է **կոնկրետ թվականներով**: Դավրիժեցին հավատարիմ իր պատմագրքի «Նախադրութիւն...»-ում տված այն հավաստումներին, թե «մեք յուլով աշխատութեամբ խոյզ արարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք» (էջ 55), յուրաքանչյուր առիթի դեպքում նշում է կոնկրետ տարեթիվ՝ «Եւ ամին, յորում ետ շահն զգանձս զայս ժողովրդեանն Հայոց՝ էր թուականն մեր ՌԾԲ. և հասին մինչև ի թուականն ՌԿԲ, և յայնժամ...» (էջ 149), «Եւ եղև յաւուրս ժամանակաց, յորում էր թուականն մեր ՌԿԹ. զի թագաւորն Շահաբաս...» (էջ 157), «Զայս քարինքս յորժամ հանեալ յէջմիածնէ ուղևորեցին գնալ ի Սպահան՝ թուականն մեր ՌԿԳ էր, և յորժամ եհաս ի Սպահան փոխեալ էր տարին և մտեալ էր ի ՌԿԴ...» (էջ 191) և այլն, առավել հաճախ նաև՝ ամիս-ամսաթիվ՝ «ի մերում թուականիս ՌԼԵ. ի փետրվար ամսոյ Ի.» (էջ 59), «ի թուականութեան մերում ՌԾԲ. յօգոստոս ամսոյ ԺԴ.» (էջ 62), «Պատերազմն ի Հոկտեմբերի քսան հինգն եղև, և ինքն գնաց ի յԱմիրթ՝ և մեռաւ՝ ի Փետրվարի ամսոյ վեցն» (էջ 102) և այլն: Կոնկրետ ժամանակի հանդեպ Դավրիժեցու նման վերաբերմունքը հետագայում մղել է այսպիսի գնահատականի. «Առաքել Դավրիժեցու պատմությունը ժամանակագրական մի ճշգրիտ վավերագրություն է, որի հեղինակը քիչ է մնում հիշատակի կատարված պատմական իրողության նաև ժամը»²⁷:

Սակայն այս կոնկրետության հետ մեկտեղ ժամանակը հաշվվում է նաև **որևէ կարևոր դեպքի կամ իրադարձության** հենքով, որը ևս խորքում ժամանակային կոնկրետ դրսևորում է: Ժամանակի հաշվման այս կերպն անպայման ենթադրում է տվյալ դեպքի

²⁷ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, տե ս «Առաջաբանը», էջ 9:

կամ իրադարձության նախընթաց վկայագրություն, հակառակ պարագային՝ դա կլիներ անորոշ ժամանակ: «Եւ յետ առնելոյ Օսմանցոցն զԿոստանդնուպոլիս» (էջ 57), «Ի ժամանակին՝ յորում շահն զմեծ սուրգունն արարեալ» (էջ 183), «Եւ յաւուր միում յորժամ հանդէս արարեալ էր շահն...» (էջ 192), «Եւ ի ժամանակին՝ յորում եկն Սարդարն Օսմանցոց՝ որում անունն էր Օքուզահմատ փաշայ ի վերայ Երևանայ բերդին...» (էջ 193), «Յետ փախստեան Սահակ կաթողիկոսին յաշխարհ տէրութեան Օսմանցոց» (էջ 207) և այլն:

Ժամանակային մյուս միավորը շատ տարածված է միջնադարյան տեքստերում և հաշվվում է ըստ *թագավորի գահակալության կամ մահվան, ինչպես նաև՝ կաթողիկոսի գահակալության կամ մահվան* փաստի. «Մինչ կայր Թամրազ թագաւորն ի յերկրի իւրում...» (էջ 144) և այլն: Հաշվման այս կերպը շատ հաճախ առածգական է ու հարաբերական, քանզի կոնկրետ ամրագրումներ չի արձանագրում:

Քիչ չեն դեպքերը, երբ Դավրիժեցին հիշատակում և՛ թվականը, և՛ այն իրադարձությունը, որով նշանավորվել է այդ թվականը. «Յորժամ էր թուական Հայոց ՌԻԹ, մեծ Սիմոն խանն, թագաւորն Վրաց, ապստամբեցաւ յՕսմանցոց տէրութենէն...» (էջ 72), «Եւ նոր էր փոխեալ թուականն Հայոց և մտեալ ի ՌԾԴ յառաջնում ամսեանն Հայոց նաւասարդի, որ քշեցին զերկիրն» (էջ 79) և այլն:

Երբեմն Դավրիժեցին մեկ նախադասության մեջ ժամանակը ներկայացնում է իբրև վերը *նշվածներով համադրված ժամանակ՝* «Ի ժամանակս առաջնորդութեան Մելքիսէթ կաթողիկոսին, յետ մեծ սուրգունին...» (էջ 167): Այս կերպ հաստատագրվում է նաև տվյալ ժամանակաշրջանի կարևորությունը:

Դավրիժեցին հաճախ է վկայագրվող իրադարձությունների ժամանակը թվագրում իրեն ժամանակակից լինելու գործոնով՝ «յաւուրս մեր կատարեցաւ այս խորհուրդ և մտածութիւն» (էջ 62), «Եւ այս բանս Շահաբասին՝ զոր ասացեալ է ընդ մեծամեծս իւր՝ այժմու ժամանակիս լցեալ կատարեցաւ յաւուրս մեր» (էջ 95), «և

կայ հաստատ մինչ ցայսօր» (էջ 217) և այլն: Նույն կերպ զուգադրվում-զուգահեռվում են պատմագրքի գրության և նրանում վկայագրվող պատմության ժամանակները. «Եվ մինչեւ ցայժմ» (էջ 113), «Եւ այժմ յարդեանս ժամանակիս՝ որ է թուական մեր ՌՃԷ, յորում գրեաք զպատմութիւնս» (էջ 138), «և կայ անդէն մինչև ցայսօր» (էջ 177) և այլն:

Երբեմն պատմիչը մեկ պարբերությամբ պարագրկում է ժամանակը և ապա տալիս դրա պատճառաբանումը: Այսպիսի դեպքերում ժամանակը, ըստ էության, սեղմվում է. «Եւ այս ամենայն եղեալ է ի մէջ երկուց ամաց. վասն զի գալն Սրապիոն կաթողիկոսին յէջմիածին և լինելոյ կաթողիկոս. և ի նոյն ամի գալն շահին և ունելոյ զԹարվէզ՝ և զՆախչուան՝ և զԵրևան, և դառնալոյ Սրապիոնին ի տեղի իւր, և այլ բանք՝ զոր յայսմ ճառի պատմեցաք, ի մէջ երկուց ամաց եղեալ է, որ էր թուականն մեր ՌԾԲ և ՌԾԳ» (էջ 76) և այլն:

Իբրև գրական հատկականություններով օժտված երկ՝ Դավրիժեցու պատմագրքին բնորոշ է նաև **գեղարվեստական ժամանակ** հասկացությունը, երբ ժամանակը որոշարկվում-հստակեցվում է ըստ տեքստ-շարադրանքի: Այդպիսի դեպքերում պատմիչն է տնօրինում ժամանակը. «Եւ արդ յետ այսց ամենից զոր պատմեցաք» (էջ 89), «Եւ մինչ ցայսօր և ցժամանակս, յորում հասաք...» (էջ 97), «Յետ անցիցս այսոցիկ» (էջ 142), «Յետ ժամանակաց անցելոց պատմութեանցդ՝ զոր յառայց պատմեցաք» (էջ 180), «Զկնի ամենայնի այսոցիկ...» (էջ 200), «Եւ յաւուրս յայսոսիկ...» (էջ 205), «Դարձեալ ի սոյն ժամանակի» (էջ 216) և այլն:

Նշվածներից բացի, Դավրիժեցու պատմագրքում հանդիպում են բազմաթիվ այլ ժամանակային չափումներ, որոնք հենվում են տարաբնույթ աննշան իրադարձությունների, տեքստային-բովանդակային որոշ դրվագների վրա, ինչպես՝ «Բայց յետ ժամանակաց...» (էջ 144), «Եւ ապա յետ...» (էջ 146), «Յետ այսօրիկ...»

(էջ 177), «Զկնի այսց գործոց...» (էջ 188), «Իսկ ի ժամանակին յայնմիկ...» (էջ 195), «Եւ ամաւ միով յառաջն...» (էջ 204), «Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց հասեալ էր» (էջ 205), «Եւ յետ աւուրց» (էջ 205), «Յայնժամ» (էջ 208), «յետ բանալոյ դրան եկեղեցւոյն» (էջ 228) և այլն:

Ե) Աստվածաշնչյան ինտերտեքստը

Աստվածաշնչյան ինտերտեքստը բնորոշ է հայ միջնադարյան բոլոր գրական տեքստերին՝ անկախ ժանրային պատկանելությունից ու բովանդակությունից, թեպետ յուրաքանչյուր ժանր և յուրաքանչյուր թեմատիկ տարածք յուրովի է իմաստավորել երևույթը: «Մտածել, հորինել և գրել բիբլիական բառ ու բանով,– դա քրիստոնյա մատենագրի գերագույն տենչն ու ձգտումն է եղել, նրա հեղինակային իդեալը»²⁸,– գրում է Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը:

Իբրև հայ միջնադարի հատկականությունները կրող երկ՝ Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունն այդ առումով չէր կարող բացառություն լինել, իսկ Հակոբ Օշականի այն նկատումը, թե՛ «Բացէք որևէ պատմիչ ու էջ պիտի չանցնի առանց Ս. Գիրքին մէկ տողին»²⁹, գոնե Դավրիժեցու պարագային միանգամայն հեռու է չափազանցությունից: Բայց անմիջապես էլ նկատենք, որ Դավրիժեցու պատմագրքի տարտղնվածությունը տարածական է նաև խնդրադիր երևույթի վրա: Այն համակարգված բնույթ չունի և հատուկ արժեք է ձեռք բերում, երբ դիտարկվում է ոչ թե ընդհանուր, այլ մասնավոր կառույցների համաձիրում:

²⁸ *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմություն Հայոց, տես «Առաջաբանը», էջ ԽԱ:

²⁹ *Յակոբ Օշական*, Մեր մատենագիրները (վերլուծումներ), Ամթիլիաս, 1987, էջ 47:

Մանավանդ որ՝ աստվածաշնչյան ինտերտեքստի դավրիժեցիական կիրառությանը բնորոշ է պատեհ-անպատեհությունը, այսինքն՝ գիտակցված դիմում-հղումների կողքին մեծ թիվ են կազմում սովորույթի ուժով, իներցիայով շարադրանք ներբերված աստվածաշնչյան տեքստի կիրառություններ: Դրանք, ինչպես գրում է Մայիս Ավդաբեգյանը, «ուշ ժամանակների հայացքով անտեղի և անտրամաբանական, սակայն ժամանակին, իբրև միջնադարյան մարդու մտածողության տարր, դարձել են նաև միջնադարյան գրական ստեղծագործությունների անխուսափելի հատկանիշ, առանց որի թերի կլինեք նրա ներգործությունը ժամանակի ընթերցողի և ունկնդրի վրա»³⁰:

Սովորաբար, ինտերտեքստը դրսևորման ընդհանրական երկու հիմնական կերպ ունի, այսպես կոչված՝ բացահայտ և թաքնված: «Գիրք պատմութեանց»-ում գերիշխում է բացահայտ ինտերտեքստը, երբ Աստվածաշունչն օգտագործվում և մեջբերվում է կամ բնագրային ճշգրտությամբ, կամ շատ մոտ բնագրին, իսկ երբեմն առկա է նաև որոշակի-կոնկրետացնող հղում: Ինչպես՝ «...ըստ գրեցելումն թէ. «Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց, անարգէ Տէր զխորհուրդս ժողովրդոց, և արհամարհէ Տէր զխորհուրդս իշխանաց: Այլ խորհուրդ Տեառն յափտեան մնայ, և խորհուրդ սրտի նորա յազգէ մինչև յազգ»...» (էջ 183, հղվել է՝ Գիրք սաղմոսաց, ԼԲ, 10-11):

Աստվածաշունչ կամ **Սուրբ Գիրք** գրելու փոխարեն Դավրիժեցին հղումներն անում է կտակարանների մասնավոր կառույցներին, կամ կիրառում այնպիսի փոփոխականեր, որոնք ժամանակին ընկալվել են բացառապես Աստվածաշնչի իմաստով: Ինչպես՝ «**Ըստ գրեցելումն յօրէնսն**. «Որով և մեղանչէ ոք, նովմբ և տանջեսցի»» (էջ 84, հղվել է՝ Առակաց, ԺԱ, 17), կամ՝ «...վասն զի ոչ

³⁰ Մայիս Ավդաբեգյան, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (V դար), էջ 224:

զգիրս գիտէին և ոչ զգորութիւնս գրոց՝ **ըստ Տեառն բանի**» (էջ 242, Մատթեոս, ԻԲ, 29), կամ՝ «...վասն որոյ ոչ կատարիր՝ **ըստ վկայութեան Սաղմոսին**, թէ ո՛չ Տէր շինէ զտուն, ի նանիր վաստակին շինողք նորա» (էջ 198, Սաղմոս ՃԻԶ, 1), և այլն: Այս միտումն, ի դեպ, նկատելի է նաև այսօր, սակայն միակերպ ու ինչ-որ առումով ամրագրված դրսևորումներ ունի, այնինչ՝ միջնադարում հասկանշվում էր բազմազանությամբ:

Ինտերտեքստը «Գիրք պատմութեանց»-ում հաճախ հանդես է գալիս ներփակ կերպով: Սակայն ներփակությունը դեռևս թաքնվածություն չէ, առավել ևս Դավրիժեցու մոտ, քանզի նա, հազվադեպ բացառություններով, ապահովում է նշան-ցուցիչ գործառույթը, որն էլ բացահայտում է ինտերտեքստի աղբյուրը: Բավարարվելով նշան-ցուցիչով՝ Դավրիժեցին, ըստ ամենայնի, վստահ է եղել աստվածաշնչան տվյալ դրվագի հանրահայտության և, ընդհանրապես, ընթերցողի սուրբգրային իմացությունների վրա: Դա ժամանակի մտածողության առանձնահատկություններից է, որ միջնադարյան տեքստերի վերլուծության-մեկնության պարագային անպայման պետք է հաշվի առնել: Դիտարկենք հետևյալ օրինակը, որտեղ աստվածաշնչան ինտերտեքստը համեմատության օբյեկտ է. «Իսկ այլք ոմանք ասեն թէ Մելքիսէթ կաթողիկոսն էր այր փառամոլ և հետևող նախագահ իշխանութեան, յորոյ պատճառէ բաշխէր առատութեամբ ինչս ամենեցուն, և զամենեցուն զսիրտսն հանգուցանէր առ ինքն, և զամենեսեան առնէր ինքեան բարեկամ **ըստ նմանութեան Աբիսողոմայ**» (էջ 58): Այստեղ ընդգծված հղումը նշան-ցուցիչի դեր է կատարում և ներփակում է հետևյալը. «Եւ լինէր յորժամ մերժենայ առ նա այր երկիր պագանել նմա, ձգէր զձեռն իւր եւ առինքն մատուցանէր, եւ համբուրէր զնա: Եւ առնէր Աբեսաղոմ ըստ բանիս ըստ այսմիկ ամենայն Իսրայելի եկելոյ ի դատաստան առ արքայ. եւ յանկուցանէր ինքն Աբեսաղոմ զսիրտ ամենայն արանց Իսրայելի» (Բ. Թագ., ԺԵ, 5-6):

Այս առումով առավել հետաքրքիր են երկու այլ՝ ավելի մեծ պարագրֆում ունեցող համեմատությունների օրինակներ. «...առ ժամայն դարձոյց գսիրտ խանին ի քաղցրութիւն, **որպէս Արարաշէս արքայի ի վերայ Մուրփըի, և բարկութիւն ի վերայ Համանայ**» (էջ 234): Այս համեմատության իմաստը ինչպես հարկն է հասկանալու համար պետք է ծանոթ լինել աստվածաշնչյան «Եսթերայ գրքի» տասը գլուխներից առնվազն առաջին յոթին: Իսկ ահա հետևյալ օրինակում ամբողջ Ելից գիրքը պարագրֆված է մեկ նախադասության մեջ և օգտագործվել է իբրև համեմատություն. «Քանզի ո՛չ տան թոյլ Պարսիկքն ելանել յերկրէն իւրեանց, **որպէս Եգիպտացիքն՝ զազգն Իսրայէլի**» (էջ 97):

Ներփակ բնույթի են նաև այն կիրառությունները, երբ Դավրիժեցին դիմում է ավետարանների՝ Հիսուս Քրիստոսի կողմից պատմվող առակներին ու զրույցներին: Այստեղ իբրև նշան-ցուցիչներ ծառայում են այդ առակների ու զրույցների վերնագրերը կամ վերնագրին մոտ հղումները: Բարսեղ վարդապետի դիմանկարը գծելիս, օրինակ, Դավրիժեցին ներբերում է այդպիսի մի հատված՝ նշելով. «Եւ որպէս Տէրն Քրիստոս **յառակս Երեք նկանակին** ասաց...» (էջ 312, հղվել է՝ Ղուկաս, ԺԱ, 5-8): Կամ՝ այսպիսի օրինակ. «...ըստ տէրունական **առակին՝ որ վասն այրոյն և անիրաւ դարաւորին** պատմէ...» (էջ 185, Ղուկաս, ԺԸ, 2-4):

Այստեսակ կիրառություններում Դավրիժեցին երբեմն դիմում է ինտերտեքստի թաքնված կերպին, երբ այն ճանաչելու համար իմացական համապատասխան պատրաստվածություն է հարկավոր: Բերվելիք օրինակում ինտերտեքստն իբրև համեմատության օբյեկտ է կիրառված: Այն ներփակում է «Չար ոգու վերադարձը» զրույցը, որ առկա է Մատթեոսի ավետարանի ԺԲ գլխի 43-45 համարներում՝ «Յորժամ այսն պիղծ ելանէ ի մարդոյ՝ շրջի ընդ անջրդին տեղիս, խնդրէ հանգիստ և ոչ գտանէ: Յայնժամ ասէ. Դարձայց ի տունս իմ. ուստի ելի. և եկեալ գտանէ զնա պարապորդ, մաքրեալ և յարդարեալ: Յայնժամ երթայ՝ և առնու ընդ իւր

եօթն այլ այսս չարագոյնս քան զինքն, և մտեալ բնակէ անդ. և լինի յետինն մարդոյն այնորիկ չար քան զառաջինն...»: Ահա թե ինչպէս է «թաքցրել» այդ գրույցը Դավրիժեցին. «Եւ մովրովս այս՝ որ յառաջնում նուագին զմի ունէր բնակեցուցեալ յինքեան ի զորացն չար այսու. և արդ՝ այսն այն առաջին, զեօթն այլ այսս չարագոյնս քան զինք առեալ ընդ ինքեան, եկեալ բնակեցաւ ի մովրովս յայս. և եղև սորայս վերջինն չար քան զառաջինն» (էջ 122): Ինչպէս տեսնում ենք, սովորական ու գրեթե մշտապէս գործածական հղումն Ավետարանին, նույնիսկ նշան-ցուցիչի ձևով՝ այս պարագային բացակայում է:

Ինտերտեքստը յուրովի է դրսևորվում համեմատություն-հակադրությունների մեջ: Պատմագրքի ընդգրկած ժամանակաշրջանի դրամատիկ իրադարձություններին անդրադառնալիս՝ Դավրիժեցին պատմության ընթացքի վկայագրումը պարտադիր ուղեկցում է ողբի ժանրին ներհատուկ գեղարվեստական միջոցների կիրառությամբ: Այդ կարգի հատվածների մասին խոսելիս՝ իրավացիորեն նշվում է պատմահայր Մովսես Խորենացու ազդեցության մասին: Վարագ Առաքելյանն, օրինակ, գրում է. «Նա (Դավրիժեցին-Ա.Ն.) իբրև գրող մեծ Խորենացու գրական հմայքին է ենթարկված և նրա նման էլ ողբում է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի գլխին պայթած մեծ զուլումի առիթով»³¹: Սակայն կառուցվածքային առումով մեծ դերակատարում ունեն Աստվածաշնչի հետ ինտերտեքստուալ հարաբերությունները: Ողբալով երևույթը՝ պատմիչն ինքն է նկարագրում-պատկերում նրա նախկին (որպես կանոն՝ երջանիկ, գեղեցիկ, փառավոր) վիճակը, իսկ ներկա կացությունը, որ, բնականաբար, անցյալի սրված հակադրությունն է բոլոր մակարդակներում, ներկայացնելու համար երբեմն դիմում է նաև ինտերտեքստի օգնությանը: Բերվելիք օրինակում Դավրիժե-

³¹ Վարագ Առաքելյան, Առաքել Դավրիժեցի (մահվան 300-ամյակի առթիվ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, համար 3, էջ 44:

ցին համադրելով օգտագործել է Եսայու մարգարեության ԺԳ գլխի 21-րդ և Երեմիայի մարգարեության Ծ գլխի 39-րդ համարները, թեպետ պատմիչն ինքը հղումն անում է միայն Եսայուն. «Եվ յաղագս երկնանման և աղինասարաս եկեղեցեաց զի՞նչ ասացից՝ որք ի խաարի մնացեալ և ի բնակչաց թափուր եղեալ՝ մերկացեալ ի զարդուց՝ **եղեալ հանգրոանք համբարոաց և ջայլամաց ըստ Եսայեայ տեսանողի, որջք աղոհսուց և նապաստակաց, մակաղ-տեղք խաշանց և անդէոց, բոյնք թռչնոց և աւերաբնակ բոոց**» (էջ 88): Սա, թերևս այն պատճառով, որ տեքստային հարազատություն ու համընկնումներ կան Եսայու մարգարեության և Երեմիայի մարգարեության նշված համարների միջև:

Աստվածաշնչյան ինտերտեքստի ամենատարածված դրսևորումը Դավրիժեցու պատմագրքում, դրա՝ իբրև օրինակ-հաստատումն է, գրված-ավանդվածի իրականացումը կյանքում: Ինչպես՝ «Արդ՝ աստանօր պարտ է մեզ սքանչանալ և հիացմամբ զարմանալ ընդ հատուցումն գործոցս՝ որ կատարեցաւ ի վերայ Մելքիսէթ կաթողիկոսին. զի սա նախ՝ զԱստուծոյ օգնութիւնն անտես արարեալ՝ ի մարդ յուսացաւ, և ստունգանեաց **զբանս օրինացն, որ ասէ. «Անիծեալ որ դիցէ զոյս իւր ի մարդ»**» (էջ 188, հղվել է՝ Երեմիա, ԺԷ, 5): Կամ՝ քաղաքերումներ կատարելով Ելից գրքից (Ա, 6, 8–10)՝ «Եւ որպէս ասէ Գիրն աստուածային, թէ վախճանեցաւ Յովսէփ և ամենայն եղբարք նորա և ամենայն ազգն այն. եկաց այլ թագաւոր՝ որ ոչ ճանաչէր զՅովսէփ, և ասէ ցազգն իւր. «Եկայք, հնարեսցուք ինչ ազգին Իսրայէլի»», Դավրիժեցին անմիջապէս ավելացնում է. «Ըստ այսմ օրինակի պատահեաց և մերոյս ազգի...» (էջ 96):

Հակոբ Օշականը, արծանագրելով այս երևույթը, դրա մեջ նաև դրամատիկ շեշտեր է տեսնում. «Հայ պատմիչը պիտի մխիթարուի Սուրբ Գիրքին համարները մեր արիւնին ու մեր պատիւին

գինովը ապացուցուած տեսնելու մեծ երջանկութեամբը»³²: Օշականի այս դիտարկումն, անշուշտ, առավել խորքային մեկնություն է հայցում:

Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության մեջ հետաքրքիր կիրառություն ունի Աստված բառը՝ իր տարակերպ պարագրկումներով: Ուղղակիորեն **Աստված** շատ հազվադեպ է ասում Դավրիժեցին: Սա մի կողմից սրբազանության-վախվորածության, Աստծո անտեսանելի ու մշտական ներկայության զգացումի անընդհատական ուղեկցությամբ է պայմանավորված. մյուս կողմից և առաջինով թելադրված՝ կարծես թե միաբառ բնորոշումը, որքան էլ այն տարողունակ է, միշտ քիչ է թվացել: Եվ ձևի որոնումները տարել են հետաքրքիր ճանապարհներով, և այդ համապատկերում տպավորիչ կերպերով է արտահայտվել նաև աստվածաշնչյան ինտերտեքստը: **Աստված** ասելու փոխարեն Դավրիժեցին քաղաբերում է փառաբանական-գոհաբանական-ներբողական որևէ հատված Աստվածաշնչից, և դրանք այս դեպքում դառնում են յուրօրինակ շրջասություններ: Ինչպես, օրինակ, հետևյալ հատվածում. «...այն, որ թագաւոր է թագաւորաց՝ և Տէր տէրանց, որ **ի ձեռին ունի զսիրտ ամենայն բռնաւորաց՝ ըստ իմաստնոյն Սողոմոնի...**» (էջ 234): Հավելւում միայն, որ քաղաբերված է «Գիրք Առակաց»-ի ԻԱ գլխի 1-ին համարը. «Որպէս սահանք ջրոց. նոյնպէս սիրտ թագաւորի ի ձեռս Աստուծոյ. ընդ որ Կոյս կամի հայեցուցանել՝ դարձուցէ զնա»:

Երբեմն Աստվածաշունչը իբրև ինտերտեքստ ներբերվում է միջնորդավորված՝ որպէս ուրիշի ուղղակի խոսք: Սա ուշագրավ կիրառություն է, քանզի մի կողմից որպէս **պարմագրական** հոժանի վկայություն երևանում է, որ Աստվածաշնչի հետ ինտերտեքստուալ հարաբերությունը ոչ միայն ու երբեմն նաև՝ ոչ թե գեղարվեստական մտածողությանը բնորոշ երևույթ է, այլ կենսական.

³² *Յակոբ Օշական*, Մեր մատենագիրները, էջ 47:

ապրվող մտածողության որակ, մյուս կողմից՝ զուտ գրական օրինակ, իբրև խոսքի կառուցման կերպ: Փիլիպպոս կաթողիկոսի վախճանի նկարագրության մեջ Դավրիժեցին իբրև պատմիչ հարազատորեն փոխանցում է նրա վերջին խոսքերը: Այս դեպքում կաթողիկոսի խոսքն է կառուցված ինտերտեքստային հերթագայություններով (տե՛ս էջ 278–279):

Նույն կերպ՝ նաև Մելքիսեթ վարդապետի՝ մահվանից առաջ իր աշակերտների առջև ասված խոսքում է: Այստեղ, սակայն, թաքնված ինտերտեքստ է. Մելքիսեթ վարդապետը, Դավրիժեցու վկայությամբ, իր խոսքում օգտագործում է «Երեք ծառաների մասին առակի» (Մատթեոս, ԻԵ, 14–30, նաև՝ Ղուկաս, ԺԹ, 11–27) «Պարտ էր քեզ արկանել զարծաթն իմ ի սեղանաւորս, և եկեալ ես տոկոսեօք պահանջէր զիմն» հատվածը. «...բայց արդ՝ որովհետև դաս ասացի ձեզ, և զընկալեալն ի Տեառնէ **զարծաթ բանին արկի ի սեղանաւորսդ** այսուհետև փոխանակ տրտմութեան՝ ունիմ մխիթարութիւն, զի թէպէտ ես մեռանիմ, այլ սերմանեալն առ ձեզ բան Տեառն մնայ յաշխարհի...» (էջ 317): Մյուս կողմից՝ ինտերտեքստը վերաիմաստավորվել է. սա աստվածաշնչյան խոսքի իրականացման փաստումն է:

Աստվածաշնչյան ինտերտեքստը կիրառվում է նաև պատմագրական երկերում շատ տարածված դիմանկարները կերտելիս: Դիմանկարի ոչ ավարտուն, մասնավոր վիճակը տվյալ անձնավորությանը նկարագրելու միջոցն է: Հետևյալ օրինակում Խաչատուր վարդապետի բնավորության դրական գծերը Դավրիժեցին ներկայացրել է սեփական խոսքի և ինտերտեքստի զուգահեռ կիրառումներով. «Իսկ վարդապետն ըստ իւրում քաղցր և հեզ բնութեանն ոչ առ երեսս յանդիմանէր զՆիկօլն, այլ մեղմ և խրատօրէն ինքն և նա միայն խօսէր ընդ նմա, **ըստ պապոորանին Տեառն թէ, ասասցիր նմա, յորժամ դու և նա միայն իցէք**» (էջ 299, հղվել է՝ Մատթեոս, ԺԸ, 15): Մեկ այլ տեղում Պողոս առաքյալի հետևյալ խոսքերի (Թուղթ առ Գաղատացիս, Ե, 24). «Իսկ որ Քրիստոսեանք

են, **զմարմինս իրեանց ի խաչ հանեն կարեօքն և ցանկութեամբք հանդերձ»**», ընդգծված հատվածը Դավրիժեցին ներհյուսում է իր խոսքին՝ ամբողջացնելու համար Մելքիսեթ արքայի դիմանկարը. «...երկս և աշխատութիւնս կրեաց ի վերայ արտաքին գրոց, զի թող զայլ ժամանակսն, զոր ընդ ընկերացն, և կամ չափաւոր ճգնութեամբ զտքնութիւն կրեալ էր, այլ յատուկ տասն ամ առանց թուլանալոյ և ներելոյ ինչ, **զմարմինն իւր ի խաչ բարձեալ՝ կարեօք և ցանկութեամբ հանդերձ ըստ Պօղոսի...**» (էջ 315):

Այս կերպ, Աստվածաշունչը ներկա է «Գիրք պատմութեանց» աշխատության գրեթե բոլոր էջերում՝ ունենալով բազմաբնույթ կիրառություն: Ինչպես կարելի է դատել վերը բերված օրինակներից, ինտերտեքստուալ հարաբերությունների առումով Դավրիժեցու պատմագիրքը հիմնականում մնում է ինտերտեքստուալության հիմնական ձևերից **մասնակցության**, հազվադեպ՝ նաև **ձևափոխության** մակարդակին: Աստվածաշնչյան տեքստի **ժխտման** ձևը Դավրիժեցու մոտ, հասկանալի պատճառներով, իսպառ բացակայում է:

Քաղաքային տնտեսություն

ՔԱՂԱՐԱՎԵՍՏԱԿԱՆ

ԱՐԺԵՔԸ

Եթե մեկենասային գործոնից բացի նկատի ենք առնում 5-րդ դարի հայ պատմագրության ստեղծման թեկուզև գեղագիտական նպատակը, որ տարաբնույթ ձևակերպումներով Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Մովսես Խորենացին ու Ղազար Փարպեցին հանգեցնում են ընդհանրական այն մտքին, թե՛ «գիրքը պետք է ծառայի ժողովրդի շահերին և ունենա դաստիարակիչ նշանակություն»¹, ինչն անպայման ենթադրում է գեղարվեստականության մեծ չափաբաժին երկի կառուցման սկզբունքներում, ապա պարզ է դառնում, որ գեղարվեստական արժեքի խնդրադրությունը պատմագրական երկերի քննության ժամանակ անտարակուսելի է: Մանավանդ որ՝ «Գեղարվեստականությունն այստեղ (պատմագրության մեջ–Ա.Ն.) չի հակասում երկի հավաստիությանը, այլ նպաստում է նրա բարոյական ներգործությանը»²: Աշոտ Ալեքսանյանն իրավամբ ավելի հեռուն է գնում՝ պատմագրությունը դիտարկելով նաև որպես «գեղարվեստական մտահղացման, հեղինակային սուբյեկտիվ նպատակադրումների իրականացման, գեղագիտական ճաշակի արտահայտության մի բնագավառ, ուր

¹ *Ժենյա Քալանթարյան*, Հայ գրականագիտության պատմություն (5–19-րդ դարեր), էջ 20:

² *Մայիս Ավդալբեգյան*, Հայ պատմագրության ժանրային մի քանի առանձնահատկություններ, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, էջ 11:

առաջնահերթ նշանակություն ու սկզբունքային ժանրակազմակերպիչ դեր է հատկացվում գեղարվեստական հորինումի, ստեղծագործական երևակայության տարրերին»³:

Ուստի՝ բնական է, որ հայ պատմագրության ընդհանրապես ու մասնավորապես Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության գործառնականությունը առաջին հերթին պայմանավորված է եղել գեղարվեստական արժանիքներով, գեղեցիկ խոսք կառուցելու վարպետությամբ ու կարողություններով: Պատմիչները հստակ գիտակցել են դա, ու թեև նրանց նպատակն առաջին հերթին եղել է սերունդներին հավաստի պատմական տեղեկությունների փոխանցումը, այնուհանդերձ, անընդհատ ուղեկից է եղել նաև այն մտայնությունը, որ պատմությունը պետք է մատուցվի գեղեցիկ ու պատկերավոր խոսքի միջոցով: Իհարկե, դա հանգեցրել է այն բանին, որ շատ պատմիչների մոտ երբեմն ոճի արհեստականություն է նկատվում, և զգալի են գեղեցիկ գրելու ներքին ճիգերը:

Այս գլխում քննվող խնդիրներն առավելապես վերաբերում են այն մասնավորություններին, որոնք Դավրիժեցու պատմագրքին հաղորդում են գեղարվեստական արժեք. կերպարներ ու կերպարային համակարգ, դիմանկար, դիմանկարային բնութագրումներ, գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներ՝ համեմատություններ, բաղաձայնույթ, այլախոսություն-պատկերավորություններ, թվարկում, մակդիր և այլն, ճարտասանական հնարքներ: Այդ ամենն առավել ակնառու ցուցանելու համար ներկայացվել են նաև «Գիրք պատմութեանց»-ի ոճական ընդգրկումներն ու Դավրիժեցու աշխատանոցի որոշ յուրահատկություններ:

³ *Աշոտ Ալեքսանյան*, Հայ միջնադարյան նամակը (IV–XIV դարեր). էջ 112:

ա) Պատմության ոճական ընդգրկումները. պատմիչը, գրողը, ժամանակագիրը

Դավրիժեցու պատմագրքի ժանրային նկարագիրն ու կառուցվածքային օրինաչափությունները պայմանավորել են համապատասխան ոճական ընդգրկումներ: Վկայագրվող իրադարձության բովանդակությամբ, այդ իրադարձության շուրջ Դավրիժեցու տեղեկացվածության մակարդակով պայմանավորված՝ առաջ են մղվում կամ պատմիչը, կամ գրողը, կամ ժամանակագիրը: Թեպետ, ընդհանուր առմամբ, Դավրիժեցին թե՛ պատմիչ է, թե՛ գրող և թե՛ ժամանակագիր: Սա հատկապես ուշ միջնադարի պատմագրությանը բնորոշ ոճական ընդգրկումների համակարգ է:

Ոճական այդ ընդգրկումների տարբերությունները հատկապես ակնառու երևում են աղբյուրներից օգտվելու դեպքերում: Դավրիժեցու աղբյուրները հիմնականում մանր ժամանակագրություններն են ու ականատեսների պատմությունները, որոնք նա գրի է առել: Եվ պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Դավրիժեցին շատ հազվադեպ է նշում օգտագործած աղբյուրը և ապա՝ օգտագործելուց էլ փոփոխում է, լրացնում նրանում առկա տվյալները:

Հատկանշական է, որ «Նախադրություն...»-ում Դավրիժեցին ոչ միայն «Գիրք պատմութեանց»-ի կառուցվածքի յուրահատկություններն ու բովանդակային ընդգրկումներն է ներկայացրել, այլև ոճական սկզբունքները՝ հիմք ընդունելով ստույգ ժամանակագրությունը: Բայց բացի ստույգ ժամանակագրությունից, Դավրիժեցի-պատմիչին մտահոգում են նաև բազմաթիվ այլ գործոններ: Նա հոգում է, որ վկայագրված փաստն ու իրադարձությունը լինեն հավաստի, ինչպես նաև ունենան էական արժեք ու հետաքրքրեն թե՛ ժամանակակիցներին, թե՛ գալիք սերունդներին: Ճիշտ է նկատված, որ. «...պատմության մեջ չկա մի դեպք, որ իրողություն չլինի և չկրի ժամանակի համար էական լինելու պարտադրանքը»⁴: Հատկապես իր ժամանակակիցներին օգտակար լինելու հանգամանքով է պայմանավորված այն, որ Դավրիժեցին ակնհայտորեն չի խուսափում իր ժամանակը մատնող լեզվից ու ոճից, ինչը կարծես թե անհարիր պետք է լիներ հայ դասական պատմագրության հետևորդի համար: Այնինչ, նկատում է Վարագ Առաքելյանը՝ «Գեղջկական այս պարզությունը արատ է գիտական պատմագրության համար, բայց սա չի ասված 17-րդ դարի համար...»⁵:

Դավրիժեցին նաև գրող է, քանզի պատմիչի պես պրպտելով ու գտնելով անհրաժեշտ նյութը՝ նա այն առավել հաճախ մատուցում է իբրև գրականություն՝ նկատի առնելով ժանրային պատկանելության ցուցիչները, ժանրային նկարագիրը, պատումի ոճն ու լեզուն և այլն: Բավական է համեմատել ցանկացած սկզբնաղբյուր, և Դավրիժեցու պատմագրի՝ դրան համապատասխան հատվածը՝ ըմբռնելու համար նույն իրադարձության ներկայացման գաղափարագեղագիտական տարբերությունները, ինչպես նաև նյութը գրականացնելու Դավրիժեցուն բնորոշ նրբությունները:⁶

⁴ **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմություն, տե՛ս «Առաջաբանը» էջ 8:

⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

⁶ Հմմտ., օրինակ, մեծ գաղթի Դավրիժեցու նկարագրությունը «Գիրք պատմութեանց»-ի «Յաղագս ամենափառքամ գիւղաքաղաքն Ջուղայոյ յերկիրն

«...Գիտական «պայմանավորվածությամբ» պատմագիտական ժանրի սահմանները նեղ հատկանիշներով չեն եզրագծվում, – այս առումով նկատում է Աշոտ Ալեքսանյանը,– որովհետև պատմագրության մեջ, զուտ գեղարվեստական վերարտադրության ոլորտների ժանրային կառույցների հետևողությամբ, ընդհանուր պատումի գեղաձևման պրոցեսում էական տեղ է հատկացվում հեղինակային անհատականությանն ու անկրկնելիությանը: Եվ որքան էլ մի պատմիչը ձգտի նմանվել մեկ ուրիշին, միևնույն է, նրա ստեղծագործությունը մշտապես միջնորդավորված է սեփական անհատական պատմագիտական ու ռճագիտական ըմբռնումների շրջանակով»⁷:

Բացի այս՝ Դավրիժեցին հաճախ է կատարում տվյալ պատմական դրվագին սեփական ներկայության վկայագրումներ՝ վերհանելով նաև աշխատանոցային մանրամասներ: Ինչպես՝ «Եւ դու այսու երկու բանիւ՝ զորս վասն օրինակի գրեցի քեզ՝ զամենայն կիրս վտանգիցն ի միտ ածեալ գիտասցես՝ զոր կրեն քրիստոնեայքն ի յօճաբարոյ ազգէն Պարսից» (էջ 96), «Արդ՝ աստանօր պարտ է մեզ սքանչանալ և հիացմամբ զարմանալ ընդ հատուցումն գործոցս՝ որ կատարեցաւ ի վերայ Մելքիսէթ կաթողիկոսին» (էջ 188) և այլն: Սա այնպիսի հնարք է, որ յուրովի համադրում է պատմիչին ու գրողին, քանզի այդ կերպ Դավրիժեցին նախ՝ ցուցանում է սեփական վկայագրությունների հավաստիությունը պատմագիտական տեսանկյունից, մյուս կողմից՝ ստեղծում է իր՝ հեղինակի կերպարն ամբողջացնող մանրամասներ, որն արդեն գրական իրողություն է, գրական տեքստի ցուցիչ:

Պարսից» վերնագրով Ե գլխում, և Ավգուստինոս Բաջեցու «Ճանապարհորդութիւն յԵւրոպայ» ուղեգրության համապատասխան հատվածները (տես «Նշխարք մատենագրութեան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 6–9), որն, ըստ Աշոտ Զովհաննիսյանի՝ «հանդիսացել է Առ. Դավրիժեցու աղբյուրներից մեկը» («Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», գիրք երկրորդ, էջ 85):

⁷ *Աշոտ Ալեքսանյան*, Զայ միջնադարյան մամակը (IV–XIV դարեր), էջ 112–113:

Ժամանակագրությունը Դավրիժեցու պատմագրքի առանցքն է: «Այլ և գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանօր պարտ է դնել զթուականն իբր զհիմն, և ապա յարել ի նոյն զպատմութիւն որպէս զշինուածս, ըստ օրինի պատմագրաց: ...մեք յոլով աշխատութեամբ խոյզ արարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք» (էջ 55),– ընդգծում է պատմիչն իր պատմագրքի «Նախադրություն...»-ում:

Ժամանակագրության գերակայությամբ պատմության վկայագրության առումով Դավրիժեցին հետևում է ոչ միայն Քերթողահոր պատվերին, այլև պատմագրության ժանրային տվյալ փուլի հանգրվանային կացության օրինաչափությունն է արձանագրում: Այլ հարց է, որ Դավրիժեցին ժամանակագրությունն ընկալում է երբեմն սոսկ թվագրումների արձանագրման մակարդակով: Այս առումով նրա պատմագրքում առկա պարսիկ թագավորների ու հայոց կաթողիկոսների գահակալության ցանկերը, մեր կարծիքով, ոչ այնքան չիրագործված հղացքի՝ մանրամասն հյուսվածքի նշագրումներ են, ինչպես գրեթե միշտ մեկնաբանվել է, այլ պարզապես նյութի մատուցման գիտակցված կերպ: Կարծում ենք՝ այս առումով փոքր-ինչ չափազանցված է այն տեսակետը, թե «Առաքել Դավրիժեցու երկի ուսումնասիրությունից հանգում ենք այն համոզման, որ այն բովանդակում է ոչ միայն XVII դարի առաջին կեսի պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը, այլև կես դարից ավելի ընդգրկող պատմական ժամանակաշրջանը ներկայացված է խորը վերլուծությամբ, իմաստուն մեկնաբանություններով, ներկայի համար՝ արժեքավոր հետևություններով»⁸: Չափազանցված՝ *ժամանակագրության* գործոնի ընդգրկման

⁸ **Լ. Գ. Սահակյան**, Աշխարհագրական դետերմինիզմի տարրերը Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ, «Քամբեր Երևանի համալսարանի», 2005, թիվ 3, էջ 150:

պարագային, քանզի այն, որպես այդպիսին, պարզապես թվագրություն է, ոչ թե վերլուծություն: Ժամանակագրություն տարազումից զերծ մնալու դեպքում՝ բերված տեսակետը իսկապես հատկանշական է Դավրիժեցու պատմագրքի համար:

բ) Կերպարները, կերպարային ընդգրկումներն ու սահմանները, կերտման ուղիները, հեղինակի կերպարը

Կերպարաստեղծումը հայ պատմագրության հատկականություններից է, և, բնականաբար, Դավրիժեցու պատմագիրքն այդ առումով չէր կարող բացառություն լինել: Կերպարային առանձնահատկությունները պայմանավորված են պատմագրության ժանրային ընդգրկումներով, քանզի յուրաքանչյուր ժանր ունի կերպարաստեղծման իր որոշակի օրինաչափությունները:

Հայ պատմագրության կերպարները, սովորաբար, ամենից առաջ առանձնանում են իրենց հերոսական նկարագրով: Դավրիժեցու պատմագիրքը վկայագրում է հայոց պատմության այնպիսի մի ժամանակաշրջան, որը չունեցավ իր փառապանծ հերոսները մարտի դաշտում ու պետական քաղաքականության մեջ, որոնցով հատկական է 5-րդ դարի պատմագրությունը: Հետևաբար, կերպարի հերոսականությունը այստեղ դրսևորվում է նախևառաջ հոգևոր ուժի ու զորեղության, ներքին պայքարի ընդգրկումով, մանավանդ որ՝ Դավրիժեցու պատմագրի հայազգի պատմական

անձնավորությունները հիմնականում հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ են:

Այդուհանդերձ, «Գիրք պատմութեանց»-ում առաջին հերթին հառնում է իր՝ *պատմիչի կերպարը*, որն անխուսափելիորեն ձևավորվում է այն բանի շնորհիվ, որ հայ պատմիչն ընդհանրապես կայական ու չեզոք վիճակում չէ իրադարձությունները վկայագրելիս, և իր անհատականությունն ու հուզաշխարհն անպայման ընդգծում է: Կերպարի ձևավորմանը նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչը հեռակա գրույցի է բռնվում իր հավանական ընթերցողի հետ: Լենա Խանլարյանն այս առումով գրում է. «Սույն կերպարի մեջ (Դավրիժեցի-պատմիչի-Ա.Ն.) անքակտելիորեն միավորվում են ավանդական հայ պատմիչ-տարեգիրը, որը, նստած վանքի ներսում, նկարագրում է երկրի վրա տեղացած ցավալի իրադարձությունները և պատմիչ-հետազոտողը, որն անդուլ կերպով նյութ է որոնում, ձգտում է ճշմարտությանը, ջանում գտնել փաստերի իսկությունը իր հետաքրքրությունների առարկան դարձած պատմական դեմքերի գնահատման մեջ, և որը շատ երկրներ է շրջագայել՝ ստուգելու այդ փաստերը: ...Առաքել Դավրիժեցու միայն արտաքին կերպարը չէ, սակայն, որ մենք տեսնում ենք նրա երկում: Պատմիչի առանձին արտահայտություններից, ստեղծագործության ամբողջ ոգուց և նրանից, թե նա ինչպես է լուսաբանում այս կամ այն փաստն ու երևույթը, կարելի է դատել պատմիչի անձնավորության մասին, նրա պատմական ու հասարակական-քաղաքական հայացքների, մտահորիզոնի ու աշխարհայացքի մասին»⁹:

Կերպարային ընդգրկումներում նախևառաջ ընդգծվում է պատմիչի հայրենասիրությունը: Դավրիժեցին ուրախանում-հրճվում է հայրենի երկրի յուրաքանչյուր հաջողությամբ ու ժողովրդի բարօրությամբ, և իր ցավն ու վիշտն ընթերցողին իրապես

⁹ *Առաքել Դավրիժեցի*, Գիրք պատմութեանց, տես «Առաջաբանը», էջ 30–31:

հասու ու հաղորդակից դարձնելու պես ողբում իր հայրենիքի կորսված գեղեցկությունների, իր ժողովրդին պատուհասած դժբախտությունների ու արհավիրքների համար: Հատկապես այսպիսի դեպքերում շատ հաճախ Դավրիժեցին իր խոսքը զուգահեռում-զուգադրում է աստվածաշնչյան ինտերտեքստի շատ հետաքրքիր կիրառություններով: «Եւ զայլ ամենայն վայելչութիւնս տեսանելով հեղձամաղձուկ եղեալ փղծկիմք՝ և հարեալ յարտաստա ողբամք և աշխարհեմք՝ զի անապատ եղև վայելուչ և քաղցր աշխարհս մեր» (էջ 87),– այսպիսի բնույթ ունեցող տեքստային, բովանդակային բազմաթիվ միավորներ են առկա Դավրիժեցու պատմագրքում:

Հատուկ պետք է ընդգծել պատմիչի *քրիստոնյա* լինելու պարագան, որը շատ կարևոր է և հաճախ անուղղակիորեն, թե ուղղակիորեն շեշտվում է Դավրիժեցու կողմից: Մանավանդ որ՝ միջնադարյան հեղինակների՝ սեփական կենսագրության աղքատիկ տվյալների վկայագրումը, ըստ Կարեն Յուզբաշյանի՝ «կրում է պատճառաբանված բնույթ և ըստ երևույթին կապվում է խոնարհության և ինքնանվաստացման քրիստոնեական պահանջների հետ»¹⁰:

Կրոնասիրությունը Դավրիժեցու աշխարհատեսության կարևոր կողմերից մեկն է, և վկայագրվող իրադարձությունները գնահատվում են նախևառաջ այդ լույսի տակ ու այդ տրամաբանությամբ: Քրիստոնյա լինելու պարագան, իհարկե, արտահայտվում է առաջին հերթին Աստվածաշնչի անընդհատական ներկայությամբ ու Բարձրյալի վկայակոչումներով: Բնորոշ է հետևյալ օրինակը. «Քանզի ո՛չ տան թոյլ Պարսիկքն ելանել յերկրէն իւրեանց, որպէս Եգիպտացիքն՝ զագգն Իսրայէլի: Միթէ նոյն բարձրեալն բազուկ՝ և հզօր ձեռն Տեառն և զսոսա հանցէ՞ աստի, որպէս զնոսա անտի՝

¹⁰ *Կարեն Յուզբաշյան*, Զեղինակի կերպարը միջնադարյան հայ գրականության մեջ, «Հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողով (գեկուցումների դրույթներ)» գրքում, Երևան, 1986, էջ 149:

մաղթանօք մեծաց նախնի նահապետացն և Մովսիսի մարգարէին. և մեծի լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի» (էջ 97):

Դավրիժեցու քրիստոնյա լինելու պարագան և դրա առթած որոշ դատողությունների բնույթը երբեմն ներկայացվել է իբրև սնահավատության դրսևորում: Դրանում ճշմարտության տարր, անշուշտ, կա, սակայն չի կարող մեկնակետային լինել Դավրիժեցու աշխարհայացքը գնահատելու համար:

Պատմիչի, և մանավանդ՝ ստուգապատում պատմիչի կերպարաստեղծմանը նպաստում են վկայագրությունները նյութի ու տվյալների պրպտումների վերաբերյալ: Դրանք ցուցանում են նրա աշխատառճի նրբությունները և վերհանում մարդկային բնավորության բազմաթիվ գծեր: Դավրիժեցին աշխատասեր է, արդարամիտ, պատասխանատու իր վկայագրումների ապագա ընթերցողների առջև և ամեն առիթ օգտագործում է էլ ավելի հավաստի փաստեր ներառելու իր պատմագրքում, իսկ արդեն ներառվածների առթիվ ձգտում է լրացուցիչ կռվաններ հայթայթել: Ինչպես՝ «Եւ մեք յորժամ ելեալ ի խնդիր պատմութեանց շրջեաք, գնացաք յերկիրն Նախջուանու ի գաւառն Երնջակ, և ի գիւղն Ապարաներ, պատահեցաք և առնս այսմիկ Աղամիրս, և տեսաք զինքն զտեղիս, և զսպիսն վիրացն, և նա պատմեաց զմեզ զպատմութիւնս զայս» (էջ 178–179), «...և յորժամ եկաք մեք ի Սպահան՝ տեսաք աչօք մերովք զքարինսն, և թուեցաք և ապա գրեցաք» (էջ 191), «Արդ՝ զքարանց տանելոյ թուականն գտաք և գրեցաք, իսկ զԼուսաւորչի Աջին տանելոյն, և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսի տանելոյն՝ ոչ գտաք. վասն որոյ և ոչ գրեցաք: Եւ այս ևս այսպէս» (էջ 191) և այլն:

Մյուս կողմից՝ աշխատանոցային այսպիսի մանրամասների ու վկայակոչումների ներկայացումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ, ընդհանրապես, պատմագիրների շարադրանքին ուղեկից է իրենց հավատ չընծայելու հավանականության բարդույթը: Դրանք երբեմն զուտ տեքստային հավաքության առումով ավելորդ են թվում, մանավանդ որ՝ հաճախ ռիթմից զգում են

վկայագրումների հոսքը, սակայն մյուս կողմից էլ՝ հենց այդ «ավելորդ» վկայակոչումներին ենք պարտական բազմաթիվ պատմագիրների կենսագրական տեղեկությունների համար: Ավելին՝ այդ վկայակոչումները աստիճանաբար հավաքվելով, գոյավորում են մի ամբողջականություն, որը դրսևորվում է կերպարային ձևի մեջ: Այլ խոսքով՝ վկայագրված դեպքերի ու իրադարձությունների հավաստիության փաստարկումները ուղեկցվում են պատմիչի կերպարային դրսևորումներով: Դրանց՝ պատմագրության տեքստային տարածության մեջ ցաքուցրիվ վիճակը քաղաքերելով համակարգելու դեպքում՝ ձևավորվում է ամբողջական մի կերպար: Ահա Դավրիժեցու մի քանի կերպարային գծեր՝ «Գիրք պատմութեանց»-ի տարբեր հատվածներից. «Եւ սուրբ զլուփն Անդրէի առաքելոյն կայ այժմ ի նոյն վանքն, որ բազում անգամ ուխտ արարեալ և համբուրեալ եմք զնա» (էջ 168), «և զսպի և զտեղի վիրացն եցույց մեզ ի ժամանակս յայս, որ և զպատմութիւն զայս նա պատմեաց զմեզ, որոց ինքն ականատես էր» (էջ 170), «Եւ ժամանակս՝ յորս այժմս կամք մեք, է թուականն մեր Հայոցս ՌՃԷ, յորում և զպատմութիւնս շարադրեալ գրեցաք, պատահեցաւ զալ ի մեծահանդէս քաղաքն Սպահան» (էջ 180), և այլն:

«Ինքնակենսագրության երևույթը և անձնական կյանքի մոտիվները առավել մեծ տեղ են գրավում ուշ միջնադարի հայ գրականության մեջ, երբ անձը ավելի ու ավելի շատ է սկսում տեսնել ու արժեքավորել իր դերը հանրության մեջ»¹¹, – խնդիրն այսպես է մեկնաբանում Հենրիկ Բախչինյանը:

Հայ պատմագրության մեջ ընդհանրապես ու Դավրիժեցու պատմագրքում մասնավորապես՝ կերպարաստեղծման ձևերից մեկը գրական դիմանկարի կերտումն է: Ինչպես նկատում է Մայիս Ավդալբեգյանը Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» հյուս-

¹¹ **Հենրիկ Բախչինյան**, Ուշ միջնադարի հայ յուշագրութիւնը, առանձնատիպ Հայագիտական Հանդէսի ԺԳ. հատորէն, Պէյրուք, 1995, էջ 53:

վաճքում առկա դիմանկարների առիթով՝ «Սա (դիմանկարը-Ա.Ն.) գեղարվեստական կերպարի կերտման նախադրյուններից է, որ բնականորեն ներթափանցել է Պատմության մեջ»¹²: Դիմանկարը շատ մեծ կիրառություն ունի և երևանում է որոշակի կաղապարային հատկանիշներ ու գործառնություններ:

Գրական երկերում կամ **գրական երկ** տարազումին համապատասխանող ստեղծագործություններում դիմանկարի մասին խոսելիս պետք է զգույշ լինել, քանզի իբրև պատկերավորման համակարգ այն իր օրինաչափություններն ունի և չի կարելի այն կիրառել իբրև սովորական բնորոշում: Այդպիսի դեպքերում հասկացությունների շփոթ է առաջանում նաև, ինչպես այս դեպքում, երբ ըստ Լենա Խանլարյանի՝ «Գիրք պատմութեանց»-ի էջերում «...հառնում է ևս մեկ դիմանկար, իր իսկ՝ հեղինակի դիմանկարը...»¹³: Այնինչ՝ ձևակերպման ապացուցողական օրինակները վկայում են այն մասին, որ խոսքը պատմիչի կերպարի և ոչ թե դիմանկարի մասին է:

Զավեն Ավետիսյանը, բոլորովին այլ առիթով անդրադառնալով դիմանկարին, կատարում է ուշարժան վերլուծումներ, որոնցից շատերը կիրառելի են նաև պատմագրության մեջ դիմանկարի ստեղծման ուղիները ցուցանելու համար. «Գրական դիմանկարն ու բնանկարը կերպարվեստի փոխակերպման ամենից ակտիվ տարրերն են: Այդ նշանակում է, որ վերջիններս իրենց մեջ խտացնում են ոչ միայն զգացմունք ու հոգեբանություն, գործողություն, այլև գույն, ծավալ, տարածականություն»¹⁴: Ընդհանուր առմամբ՝ պետք է նկատի առնել դիմանկարի կերտման երեք շերտ՝ օբյեկտիվ, երբ հեղինակի վերաբերմունքը չեզոք է, սուբյեկտիվ, երբ ներկայացվում է հեղինակի ստացած տպավորությունը դիմանկարից և սոցի-

¹² Մայիս Ավդալբեգյան, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (Վ դար), էջ 245:

¹³ Առաքել Դարիժեցի, Գիրք պատմութեանց, տես «Առաջաբանը», էջ 30:

¹⁴ Զավեն Ավետիսյան, Հայ պատմավեպի պոետիկան, էջ 264:

ալական սիմվոլիկա, որը մտնում է օբյեկտիվ շերտի մեջ, միաժամանակ առանձնանում որպես առարկայական պայմանականություն¹⁵:

Հայ պատմագրության մեջ ու մասնավորապես Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունում նկատելի է մի օրինաչափություն՝ դիմանկարվող հերոսների արտաքինի մասին սակավադեպ է հիշատակվում: Դա հեթանոսությունից քրիստոնեության անցման կամ անտիկ-միջնադար ներհակության գրական-մշակութային օրինաչափություններից է, որ ամրագրվելով հատկապես 5-րդ դարի հայ պատմագրության մեջ՝ աննշան փոփոխություններով ամրագրվել է նաև հետագա շրջանի գրեթե բոլոր պատմագրական երկերում: «Գեղարվեստական մակարդակում,– այս առումով նկատում է Վազգեն Սաֆարյանը,– անտիկ հերոս-գինվոր-ամուսին կերպարային կաղապարին, որին հատուկ չեն ներքին տվայտանքները, բնորոշը կովելու և վայելելու պահանջն է (ուժը տիրում է գեղեցկությանը արտաքին դրսևորումներով), հակադրվեց ներքին կատարելության ձգտող, մարմինը մերժող և երկվությունների մեջ տառապող անհատը (Աստծուն մոտ լինելու անհնարինությունը ծնում է ողբը ներքին դրսևորումներով)»¹⁶:

Ահա այդ ներհակության պահանջներից, քրիստոնեական բարոյախոսությունից ելնելով՝ անհատը, պատմական անձնավորությունը, հայ պատմագրության մեջ հիմնականում ներկայացվում էր իր հոգևոր նկարագրով, և ստացվում էր, եթե կարելի է այդպես ասել, հոգու կամ բնավորության դիմանկար: Այդ ընդհանուր օրինաչափությունից որոշ դեպքերում շեղվում են միայն Ագաթանգեղոսն ու Մովսես Խորենացին: Բայց հատկանշական է, որ այդ պատմիչների մոտ էլ բացառություններ կազմող հերոսները հեթա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 280:

¹⁶ **Վազգեն Սաֆարյան**, Անտիկ-միջնադար ներհակությունը գրականության սկզբնավորման շրջանում, «Քրիստոնեությունը և հայ գրականությունը» գրքում, Երևան, 2001, էջ 21:

նոսական շրջանին են առնչվում՝ դեռ քրիստոնեություն չընդունած Տրդատը, Հայկը, Երվանդյան Տիգրանը, Անգեղյա Տորքը, Վաղարշակը: Իսկ ահա Անանուն Արծրունու կերտած Գագիկ Արծրունու դիմանկարը, որտեղ հերոսը պատկերանում է գրեթե իրական, արդեն վերածնության շունչն է մատնում և դրա արդյունք է: Այն թերևս լավագույն գրական դիմանկարն է հայ պատմագրության մեջ իր նկարենությամբ. «Հարթ և ուղիղ հասակաւ, վայելուչ և պայծառ երեսօք. հեր գլխոյ նորա թխակերպ, գանգուրագեղ գիսաւորութեամբ ուղեբեկ ջոկացեալ ի վերայ սպետափառ ճակատուն յոյժ խոտնախիտ թանձրութեամբ. մրազարդ կամարածն կցուացք յունիցն, և բիբք և արտևանունք հանդերձ պտղովք վկայեալք, իբրև գշուշան ի հովիտս ծաղկեալ ծաալին հրաշագարդ յօրինմամբ: Ունչք երկայնագոյնք և վայելչաւորք, լսելիք դիւրաւորք և դիւրահաւանք ի բարիս և պայծառք լուսահրած նմանեալ գունով: Շրթունք նորա իբրև զլար կարմիր, ատամունք նորա հուպ առ միմեանս, զտեալք յաղտոյ: Տէգք մորուաց նորա զօրէն մանուշակի ծաղկեալք ի վերայ գունագեղ այտից՝ ի կերպս զուարթնոց տեսողացն զնա ցուցանէր»¹⁷:

Ուշարժան է, որ Դավրիժեցին իր հերթին արտաքին հատկանիշների ընդգրկմամբ դիմանկարներ կերտում է օտարազգիների մասին խոսելիս: Ահա վրացական իրականության մի պատկեր. «Կայր և քոյր մի այս մովրովիս՝ նորահաս կոյս՝ չքնաղ և գեղեցիկ, բարեստեւիլ և բարեյօղ դիրք մարմնոյն և հասակին» (էջ 120): Մեկ այլ օրինակ ևս, որն հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ կերտվել է երկխոսության մեջ և միջնորդավորված բնույթ ունի. «Է Լավասափին քոյր մի թագաւորագն, նորահաս կոյս չքնաղագեղ և գեղեցկատեսիլ, և ամենայն հրապիսութեամբ վայելուչ, որ վայել է ոչ ումեք՝ բայց միայ տեառն իմում արքայի» (էջ 124):

¹⁷ *Թովմա Արծրունի և Անանուն*, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985, էջ 470:

Կախված այն բանից՝ դիմանկարվող հերոսը աշխարհիկ մարդ է, թե հոգևորական, հայ է, թե պարսիկ, Դավրիժեցին կիրառում է համապատասխան ազգային կամ սոցիալական սիմվոլիկա: Նա հազվադեպ է կիրառում դիմանկարի հոգեբանական շերտը: Դավրիժեցու պատմագրքում առկա է մոտ 25 տարաբնույթ դիմանկար, որոնց գերակշռող մեծամասնությունը վերաբերում է հոգևորականներին: Գուցե նաև այս հանգամանքով է պայմանավորված դիմանկարների առավելապես հոգեկան-հոգևոր բնույթը, ինչպես նաև այն, որ դրանցում գերիշխում են կլիշեացված պատկերները: Մյուս կողմից՝ դիմանկարման այս կերպը դարերի ընթացքում այնքան էր կրկնաբանվել, որ որոշ կապակցություններ կայունացել էին: Հոգևոր դիմանկարի պարագային առաջնային են դիտվում մարդու վարքը, պահվածքը, կենցաղն ու կենցաղավարությունը, գիտելիքները, որի պարագրկումներում աստվածաբանական գիտելիքները առաջնային են համարվում և այլն: Պատահական չէ, որ դիմանկարները առկա են հատկապես քրիստոնյա նահատակների մասին վկայագրություններում: Բերենք մի քանի օրինակ. «Եւ ի ժամանակս յայս՝ էր կաթողիկոս սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի Տէր Առաքեալ՝ ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի. այր բարեսէր և պահացող և պարկեշտ և բարեձև յամենայն իրս՝ ի գործս և ի բանս և ի հանդերձս, որոյ վարեալ զկաթողիկոսութիւնն ի կեանս իւր յաւելաւ առ Տէր» (էջ 57), «Եւ էր վարդապետն Սրապիոն տեղեալ ի քաղաքէն Ուրհայոյ, բարեպաշտ ծնողաց և յոյժ մեծատան զաւակ, որոյ զկնի մահուան ծնողացն մնացին ինչք բազումք և ստացուածք յոլովք, բայց նա սիրեալ զկեանս սուրբս և զվարս առաքինիս, հետևեցաւ սուրբ գրոց ընթերցման, և եմուտ յաշակերտութիւն մեծ վարդապետին Ղուկասայ Կեղեցոյ... ...և եղև այր կատարեալ ամենայն իմաստութեամբ և Աստուածաշունչ գրովք...» (էջ 59), «...ոմն քահանայ Բաղդասար անուամբ՝ այր հանճարեղ և իմաստուն և հաստատուն ճշմարտութեամբ և հաւատովն Քրիստոսի» (էջ 152),

«Յովհաննէս անուամբ զոմն քահանայ աշխարհիկ, որ էր այր ճարտար և իմաստուն ի բանս և ի գործս, որ ի նոյն էջմիածնի էր» (էջ 189-190) և այլն:

Դիմանկարներում մարմնական մանրամասնություններին անդրադառնալիս Դավրիժեցին կենտրոնանում է ոչ թե զուտ դիմանկարային նրբությունների վրա, այլ շեշտում է ֆիզիկական հատկանիշներ, առաջին հերթին նշում այնպիսի գծեր, որոնք ընդգծում են դիմանկարվողի ուժը: Ինչպես՝ «Այրս այր հանճարեղ բանի և կորովի խորհրդով, և խելամուտ ի գործս իւր, այլ և հսկայածն, և ուժընդակ, քաջ պատերազմող և անպարտելի ախոյեան. որ ի կողմն՝ յոր և միաբանէր՝ զմիա ներհակ կողմն յաղթէր, և զընդդիմակայ զօրսն իբրև զբանջար կոտորեալ ընդ երեսս դաշտաց թափէր...» (էջ 120), «այր ոմն քրիստոնեայ՝ անունն Գրիգոր, որ էր նախկին նա ի Վայոց ձորոյ՝ զոր Եղեգնափոր ասեն, ի գեղջէն Արփայոյ, և այժմ ի գաւառին Փարիոյ գոլով՝ բնակէր ի գիւղն զոր Ներքին Խոյիկան ասեն, և էր սա մարմնովն պարթևահասակ և յաղթանդամ և սրտին արի, բանիւք և խելօքն հանճարեղ. և հաւատովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և ջերմագոյն» (էջ 161) և այլն:

Կան դիմանկարի կերտման մասնավոր երևույթներ. դրանք բնութագրումներ են, որոնք, երբեմն ի մի բերվելով, դառնում են դիմանկար: Նույնիսկ եթե չեն դառնում, ապա շատ կողմերով հարստացնում են տվյալ հերոսի նկարագիրը՝ երբեմն ծառայելով որպես կերպարակերտման միջոց: Ինչպես՝ «իմաստուն և խոհական այրն» (էջ 173), «էր այր մեծազգի և փառաւոր» (էջ 179), «խոսքով փաշայ, այր բազմահանճար և խրոխտ իշխան» (էջ 210), «...խոհական, և մեծահոգի, և արժանաժառանգ հայրապետն ամենայն Հայոց, կաթողիկոսն սրբոյ էջմիածնի տէր Յակոբ» (էջ 180), «էր յոյժ ազնիւ և պատուական, գեղեցիկ և մեծագին» (էջ 141) և այլն:

Հետաքրքիր է, որ Դավրիժեցու պատմագրքում ամենից հաճախ բնութագրվում է պարսից Շահ-Աբաս արքան: Այդ բնութագրումներն այնքան մեծ հաճախականություն ունեն, որ նույնիսկ

ապահովում են ներքին բազմազանություն՝ հնարավորություն ընձեռելով որոշակի դասակարգումների.

ա) խելացի, նաև բացասական իմաստով՝ «թագավորն Շահաբաս էր բազմահանճար՝ և խելացի, և նախահոգակ» (էջ 93), «բազմարուեստ հնարագործ այրն Շահաբաս» (էջ 141), «հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբասն» (էջ 71, 92, 98), «բազմահնարն Շահաբաս» (էջ 100), «հարուստն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբաս» (էջ 115),

բ) խորամանկ՝ «ըստ խորամանկ բարուց իւրոց Շահաբաս...» (էջ 65), «շահն՝ որպէս բնաւորեալ գոյ յազգն նոցա խորամանկութիւն» (էջ 116),

գ) զգուշավոր՝ «...էր Շահաբասն ինքն այր զգոյշ և նախագոհակ» (էջ 181),

դ) պատկերավոր բնութագրում-համեմատություն՝ «աւերիչն աշխարհաց և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց, բնակարանն Նեսարայ, թագաւորն Շահաբաս» (էջ 78), «անվթար կամարարն սատանայի՝ երկրորդ Սաքիոոսս այս Շահաբաս» (էջ 124),

ե) ինքնաբնութագրումներ, որոնք հանդիպում են Շահ-Աբասի հրովարտականերում, և որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնվում են նրան գովաբանողների խոսքերում՝ ըստ ամենայնի ինքնաբնութագրումներից ազդված, ու Դավրիժեցու պատմագրքում հանդես են գալիս որպես այլտեքստ՝ «հզօր և ի խաղաղասէր և յաշխարհաշէն թագաւորէն Շահաբասայ» (էջ 129), «քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր» (էջ 138) և այլն:

Զավեն Ավետիսյանը նաև նկատում է, որ դիմանկարի տեքստային ծավալը և այլ մանրամասներ անպայմանորեն պայմանավորված են դիմանկարվող հերոսի կամ պատմական անձնավորության հանդեպ հեղինակային համակրանքով: Սակայն գոնե Դավրիժեցու պատմագրքի պարագային գրականագետի այս դիտարկումը կարող է հարաբերական նշանակություն ունենալ, քանզի

հայ հատկապես հոգևոր տերերի դիմանկարներին Շահ-Աբասի՝ բնութագրումներով կազմված դիմանկարը ոչնչով չի զիջում:

Ընդհանրապես՝ Դավրիժեցու պատմագրքում պարսից Շահ-Աբաս թագավորը հատկանշվում է մեծածավալ ներկայությամբ՝ ոչ միայն իբրև պատմական անձնավորություն, այլև իբրև **գրական կերպար**՝ բնորոշ բոլոր կառուցումներով: Իր ցայտունությամբ այն համեմատելի է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» աշխատության որոշ պարսիկ կերպարների հետ: Շահ-Աբասի կերպարը հիմնականում ներկայացվում-ամբողջանում է վերը նշված դիմանկարային, բնութագրային միավորներով, սակայն երբեմն Դավրիժեցին կատարում է նաև կերպարային ընդգրկում-պարագրկումներ, ներկայացնում կերպարը նաև գործողության մեջ: Առկա են նաև Շահ-Աբասի կերպարի հոգեբանական նրբագծեր, որոնք չարը խորհելու ներքին տվայտանքների վկայագրություններ են. «Եւ շահն երկայնամտեալ համբերէր ի տեղւոջն. և մտավարժեալ խոկայր ի խորհուրդս չարեաց և նենգութեան Լաւասափին և Թամրազին» (էջ 134):

Դավրիժեցու պատմագրքի բովանդակային յուրահատկություններն այնպիսին են, որ դրա շրջարկում գլխավոր դերակատարություն է վերապահված նաև պարսիկ ժողովրդին: Հատկանշական է այն, որ Շահ-Աբասի բնավորության շատ հատկանիշներ Դավրիժեցին պայմանավորում է հենց պարսիկ լինելու հանգամանքով: Այս կերպ՝ պարսիկ ժողովրդին և Շահ-Աբասին առանձին տրված բնութագրումները միևնույն ժամանակ լրացնում են միմյանց: Տեքստային առումով էլ դրանք հաճախ կրկնաբանություններ են, ինչպես՝ «Եւ անողորմ զօրացն Պարսից» (էջ 80), «չարահնար ազգն Պարսից» (էջ 85), «Եւ ողորմելի քրիստոնէիցն տեսեալ զանողորմ սուրն Պարսից ի կոտորեալ զինքեանս» (էջ 85, սա նաև հետաքրքիր ոճական հակադրություն է՝ հիմնված բառային հակադրության հնարանքի վրա), «ի յօճաբարոյ ազգէն Պարսից»

(էջ 96), «զօճաբարոյ նենգժոտութիւն ազգին Պարսից» (էջ 97). «դիւանման զօրքն Պարսից» (էջ 75) և այլն:

Այդտեսակ բնութագրումներ են ստանում նաև ջալալիները. «Սոքա ամենեքեան Ջալալիք էին, որք ոչ հնազանդէին թագաւորին. և ո՛չ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք. և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին» (էջ 108):

Սակալ բնութագրումներով ներկայանում է նաև վրաց ժողովուրդը, բայց դրանք հատկական են ըստ ամենայնի. «...քիրտ և հպարտ և ինքնահաճ ազգն Վրաց» (էջ 121) և այլն:

Հայ ժողովուրդը ևս հաճախ է արժանանում Դավրիժեցու բնութագրումներին, սակայն դրանք ոչ թե ընդհանրական, այլ մասնավոր բնույթ ունեն և թելադրված են այդ պահին վկայագրվող իրադարձության տրամաբանությունից: Ինչպես՝ «արբշիռ, և անագորոյն, և անիկաստ, և անասնաբարոյ ազգս Հայոց» (էջ 149) և այլն: Եվս մեկ բնութագրում՝ «ազգ ապերախտ և չար, արժանի բնաջինջ կոտորման» (էջ 153), որը պատմագրքում դրսևորվում է իբրև այլտեքստ. այս կերպ պարսից Շահ-Աբասն է դիմում հայոց մելիքներին:

Ամփոփելով նշենք, որ առանձին խումբ են կազմում Դավրիժեցու պատմագրքի այն կերպարները, որոնք վերաբերում են վարքաբանական-վկայաբանական հատվածներին: Սրանք, ինչպես արդեն տեսել ենք վկայաբանությունների մասին խոսելիս, ենթարկված են որոշակի կարծրակաղապարի և միօրինակ են: Իրավացի է Լենա Խանլարյանի այն նկատումը, որ վարքաբանական-վկայաբանական հատվածներում «Դավրիժեցու կերտած կերպարներն անդեմ են և ավելի շուտ նահատակների սիմվոլներ են. քան կենդանի մարդիկ»¹⁸:

¹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, տե ս «Առաջաբանը», էջ 26:

գ) Գեղարվեստական արտահայտչամիջոցները

Ավելորդ չէ այս ենթագլխի հենց սկզբում նշել, որ Դավրիժեցին օժտված է եղել նաև բանաստեղծական շնորհքով, և նրա անունով պահպանվել է երկու տաղ՝ «Տաղ վասն Մահրամայի» և «Տաղ վասն սրբոյ Աստուածածնի, ի Թէրվիզցի Առաքել վարդապետէ ասացեալ», որոնք գետեղված են «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը» ժողովածուի երկրորդ հատորում¹⁹։ Ճիշտ է, դրանք չունեն գեղարվեստական մեծ արժեք, բայց կայնպես՝ ցուցանում են պատկերավոր ու գեղեցիկ խոսք կառուցելու Դավրիժեցու վարպետության ոչ պատահականությունը։ Այնպես որ՝ «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունում գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների բավականին հարուստ համակարգն օրինաչափ է։

Դավրիժեցին տիրապետում է պատկերավոր խոսքի հիմնական նրբություններին։ Կարելի է բազմաթիվ հատվածներ մեջբերել նրա պատմագրքից, որոնք գեղարվեստական վարպետ խոսքի իսկական օրինակներ են։ Ինչպես՝ «Եւ իբրև հողմախառն հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, հապճեպ տագնապաւ վաղվաղակի զամենայն

¹⁹ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը» (XVI–XVII դդ.), հատոր 2, Երևան, 1987, էջ 256–259։ Ի դեպ, երկրորդ տաղը երկար ժամանակ ներկայացվել է իբրև Առաքել Սյունեցու հեղինակած գործ։

բնակիչս գաւառացն կորզեալք յիւրաքանչիւր բնակութեանց և արտասահման արարեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց, իբրև զգոլիւս բազմութեան հօտից և անդէոց զառաջեաւ արարեալ, բռնութեամբ վարեալ, ածեալ բերեալ հասուցին ի գաւառն Արարատու, և զլայնանիստ դաշտն նորա լցին ծագէ ի ծագ» (էջ 78–79) և այլն:

Դավրիժեցին հատկապես շատ է կիրառում **համեմատությունները**: Ավելին՝ դրանք նրա պատմագրքում նույնիսկ որոշակի ներքին համակարգ են ապահովում: Խոսքը վերաբերում է համեմատության անդամների բնույթին, դրանց կրկնության նրբություններին ու իմաստին և այլն: Հայ պատմագրական երկերի ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրահանգմանը, որ համեմատությունների առումով նկատելի են եթե ոչ բուն պատկերային, ապա գոնե թեմատիկ կարծրակաղապարներ: Ինչպես արձանագրված է գրականության տեսության դասագրքում՝ «Համեմատությունը սովորաբար բաղկացած է լինում երեք անդամից՝ այն առարկան, որը համեմատվում է, այն **որի հետ** համեմատվում է և այն **հասկանիչը**, որի հիման վրա կատարվում է համեմատությունը» (ընդգծումները բնագրում–Ա.Ն.)²⁰: Եվ ահա՝ հայ պատմագրության մեջ համեմատության անդամներից մեկը՝ այն, որի հետ համեմատում են, պարտադիր կամ կենդանի է (հիմնականում՝ առյուծ, շուն, գայլ), կամ թռչուն (հիմնականում՝ արծիվ), կամ բնության որևէ երևույթ, կամ՝ աստվածաշնչյան որևէ դրվագ, միտք, հատված: 5-րդ դարում համատարած է ավագը իբրև համեմատության միավոր, որով ներկայացվում է անհաշվելի ու անթիվ մեծությունը: Հատկապես շատ է ավագի հետ երևույթները համեմատում Փավստոս Բուզանդը: Ահա օրինակներ «Հայոց պատմության» պատահական էջերից. «Եւ տեսին զօրսն Պարսից... իբրև զաւագ առ ափն ծովու», «...ժողովեաց զգօրս իւր անթիւ և անհամար. իբրև զաւագ առ ափն ծովու», «և կուտէր զօրս անչափս և անթիւ և անհամար

²⁰ **Էդվարդ Ջրբաշյան**, Գրականագիտության մեթոդություն, Երևան, 1996, էջ 151:

իբրև զաւագ ծովու»²¹: Ուշարժան է, որ Բուզանդը ավագի հետ համեմատությունները միշտ կրկնաբանում է պարսից Շապուհ արքայի հարձակումների հետ կապված՝ նկարագրելով նրա գործի մեծությունը: Երբեմն՝ Բուզանդը ավագի հետ միասին զուգադրում է նաև երկնքի աստղերը:

Համեմատության անդամներից մեկի կրկնելիության հետ մեկտեղ՝ նկատելի է նաև համեմատությունների, այսպես ասած՝ խմբավորում: Այսինքն՝ համեմատությունների որոշ ձևեր նախատեսված են հատուկ դեպքերի համար և այլ պարագաներում չեն կիրառվում: Այդպես՝ Դավրիժեցին կենարար աղբյուրի կամ ընդհանրապես աղբյուրի հետ համեմատությունները կատարում է հոգևորականների գործունեությունը նկատի առնելով: Ինչպես՝ «...ի քարոզել Բանին կենաց աղբիւրաբար ոռոգանէր զպասքեալ ոգիս ժողովրդոց» (էջ 59), «նա իբրև զջուր աղբեր կենդանոյ՝ զպասքումն ամենեցուն զովացուցանէր» (էջ 60) և այլն: Գազանների, սողունների ու նրանց ներհատուկ վարքութարքի, բնավորությունների հետ համեմատություններին արժանանում են թշնամիները: Ինչպես՝ «իբրև զգիշախանձ և անյագուրդ գազան՝ յաւել ևս և եմուտ ի պատերազմն» (էջ 66), «Իսկ վիշապն անդընդային Շահաբաս՝ որ ի սկզբանէ զբարս օծի ունէր բնաւորեալ յինքեան ընդդէմ քրիստոնէից» (էջ 69), «Եւ նա զերծեալ ի նոցունց իբրև զգառն ի բերանոյ գայլոց, հագիւ ուրեմն ճողոպրեալ ի ձեռաց նոցա...» (էջ 72), «սկսան անխնայ կոտորել զնոսա՝ որպէս զգայլս, որ մտեալ ի մակաղատեղս խաշանց կոտորէ թարց անխայելոյ» (էջ 85), «զնացին և առին զթագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս օծի, և պատճառ նոցին կորստեան. և ոչ եղեն մտախոհ, թէ որպէս զփուշս օծի է գանձն այն մահացուցանող» (էջ 149), «և իբր զգազան կապեալ ի գառտեղի, սպասէր և ըղծայր դիպող ժամու» (էջ 196) և այլն:

²¹ *Փափստոս Բուզանդ*, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 34, 214, 232:

Հետաքրքիր են այն համեմատությունները, որոնցում Դավրիժեցին իբրև համեմատության միավոր կիրառում է սեփական նախընթաց տեքստը: Դրանք ունեն հաճախադեպ կիրառություն, ինչպես՝ «Արդ՝ բազմապատիկ յոլովութեամբ, քան զորս շարագրեցաք աղաւաղեալ եղծեալ էր բարեկարգութիւն ի վերին աշխարհէս Հայոց» (էջ 243):

Դավրիժեցին իր խոսքը գեղեցկացնելու համար հաճախ է դիմում միջնադարյան հայոց բանաստեղծության պոետիկայի բաղադրիչներից մեկին՝ **բաղաձայնայնների** կիրառությանը: Ճիշտ է, բաղաձայնայնները Դավրիժեցու տեքստում չեն հատկանշվում բազմազանությամբ, ավելին՝ երբեմն նույն հնարքը կրկնաբանվում է մի քանի անգամ, բայց, այնուամենայնիվ, դա այն տարրերից է, որ մատնում է տեքստի գեղարվեստական բնույթը: Բերենք մի քանի օրինակ. «Իսկ նա ի քաջալերանաց շահին զօրացեալ զօրութեամբ եմուտ ի հանդէսն ի մէջ պատերազմին և հարեալ խորտակեաց զօրեղ զօրութեամբ զզօրսն Օսմանցոց» (էջ 66, կիրառվել են զ և ը բաղաձայնները), «Եւ անդէն ի Թարվեզ չարք ոմանք ի չար գանձուց սրտից իրեանց խոսեցան զբանս չարս վասն Զուղայու ընդ չարին Թահմազղուլի բէկին» (էջ 92, չ բաղաձայնը): Մեկ այլ դեպքում՝ Դավրիժեցին բաղաձայնայնի կիրառությունը զուգահերում է բառակուտակման հնարանքի հետ. «և միական և միաբան և միախորհուրդ եղեալ» (էջ 217, մ բաղաձայնը):

Դավրիժեցին իսկական գրողի պես է օգտվում պատկերավոր խոսքի հնարավորություններից, և նրա պատմագրքում մեծ տեղ գրավող **այլախոսություն-պատկերավորությունները** հատկանշվում են ինքնատիպությամբ ու վարպետությամբ, ինչպես՝ «Իսկ ազգն Հայոց ամենեքեան՝ արեւելեանք և արևմտեանք, հանապազ հեծէին, և երկնէին և յոգոց հանէին վասն հարիւր թուման մուղադային» (էջ 208), «հետևել լուսաշափղ երկնաչու ճանապարհին առաքինական վարուց» (էջ 216) և այլն:

Դավրիժեցին երբեմն ներկայացնում է տեսարաններ, որոնք իրենց պատկերավորության շնորհիվ վերածվում են **պատկեր-տեսարանների**, ինչպես՝ «Իշխանք և ծերք և երիտասարդք, ի զարդ և ի զէնս ոսկեհունն սխրատեսիլ հանդերձից պճնագարդեայք, ընդառաջ ընթանային: Եւ նորաբողբոջ դեռահաս մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ և զագնի գինի մատուցանէին: Լուցեալ մոմեղինօք և խնկօք և կնդրկօք քահանայք և մարմնաւոր երգեցիկք առաջի ընթանալով յարմարական ձայնի նուագէին: Եւ զճանապարհս անցից արքայի զարդարեցին...» (էջ 69), «և տեսին զամենեսեան իբրև զմակաղեալ ոչխարս յիւրաքանչիւր տեղիս մեռեալ՝ հայր զորդով՝ և մայր զգստերբ և եղբայր զեղբարբ՝ զմիմեամբք գիրկս ածեալ և մեռեալ» (էջ 105) և այլն:

Ընդհանրապես, **մակդիրը** հայ պատմիչների ամենասիրած ու նախընտրած պատկերավորման միջոցներից է: Դիպուկ մակդիրի օգնությամբ հնարավոր է սպառիչ բնութագրել անձանց ու երևույթները: Պատահական չէ, որ կերպարաստեղծումը հայ պատմագրության մեջ շատ հաճախ ապահովվում է որևէ դիպուկ մակդիրի հաճախական կիրառության շնորհիվ: Մակդիրների կիրառությունը, հաճախ՝ կուտակումը, Դավրիժեցին կատարում է՝ իր գրվածքի գեղարվեստականությունն ապահովելու, խոսքը գեղեցկացնելու մտահոգությամբ. «...թախծեալ ոգով և տրտմեալ սրտիւ, անմխթար սգով և դառն հեծեծանօք...» (էջ 72), «արք արինարբութ, անօրէնք, զեխք, և շուայտք» (էջ 97), «ցրտասառոյց դառնաշունչ օդոյն» (էջ 106), «Եւ մահահրաւեր լուրս՝ և դառնահամբաւ բօթս» (էջ 155), «վտանգ և աղէտ դառնագին» (էջ 197) և այլն:

Երբեմն մակդիրային կուտակումների միջոցով Դավրիժեցին կարողանում է ստեղծել հոյակապ պատկերներ. «որք շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքնեանց՝ հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկւոյ և լաջվարդի՝ և պէս պէս երանգաց ակնախտիղ

տեսողաց: Սոյնպէս շինեցին և զեկեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք ըստ արժանւոյն փառացն Աստուծոյ, երկնանման խորանօք, և գերամբարձ կաթողիկէիք, բովանդակ ծաղկեալ պէս պէս երանգքովք ոսկւով և լաջվարդով, տնօրինականօք Տեառն և պատկերովք սրբոց: Եւ ի գլուխ կաթողիկէից ամենայն եկեղեցեաց կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին նոցին եկեղեցեացն ի պսակ և ի պարծանս քրիստոնէից» (էջ 93) և այլն:

Ոճական յուրահատուկ հնարանք է **բառակոտրակումը**, ինչը Դավրիժեցու մոտ թեպետ ոչ հաճախ, այնուամենայնիվ, կիրառվում է: Կուտակվում են նույնարժեք բառեր, որոնց միավորում է հնչյունային կազմի յուրահատկությունները, խոսքիմասային պատկանելությունը և այլն: Հետևյալ օրինակում բայերի կուտակում է. «...աւերեցին զերկիրն Բասենու և զԽնուսայ և դաշտն Արգրումայ և զայլս ուր և կարացին հասանել, քանդեալ, աւերեալ, այրեալ և ապականեալ զերկիրն և զշէնսն, և զինչս և զստացուածս կողոպտեալ, և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս գերեցուցեալ, բերին յերևան ի բանակն իւրեանց» (էջ 72):

Բառակուտակման տարբերակներից մեկն էլ **թվարկման** հնարքն է, որը ոճական այնպիսի միավոր է, որ յուրահատուկ է եղել նաև ճարտասանական բնույթի երկերին, իսկ հայ պատմագրության հատույթում մեծ տեղ է գրավում Ղազար Փարպեցու հանրահայտ «Թղթում»: Թվարկումով և հոմանիշ բառերի կուտակումներով պատմիչը առատության տպավորություն է ստեղծում, որը կախված նպատակից ու իրավիճակից, ասելիքի ուղղությունից՝ ցույց է տալիս ուրախության մեծությունը, վշտի ծանրությունը, ողբերգության խորությունը և այլն: Այդ հնարքով է Դավրիժեցին փառաբանում, օրինակ, Փիլիպպոս կաթողիկոսի ազգօգուտ գործունեությունը. «Եւ որքան եկաց Փիլիպպոս կաթողիկոսն ի վերայ երկրի, թէ ի ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ, և թէ ի ժամանակաս կաթողիկոսութեան, անդադար և անխափան արար և

գործեաց նա արդին ի մէջ աշխարհի, և մանաւանդ՝ բարձրագահ աթոռն սուրբ Էջմիածին, սովաւ առաւել հաստատեցաւ և փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկով և արծաթով, և մեծագին զգեստութեամբ, և պատուական գրեւօք վարդապետականօք բազմօք. սոյնպէս և մարմնաւորօք սպասիք, և կահիք պղնձենօք և բրդեղինօք, և այլովք այսպիսեօք. այլ և հոյլք անբան կենդանեաց, ուղտք, և ջորիք, և ջուլիք մատակ ձիոց, և ջուկք խաշանց և անդէոց, այլ և արտս և այգիս և բուրաստանս» (էջ 278): Այս թվարկմամբ՝ տեղահան արված ժողովրդի կորստի մեծությունը. «...թողին զամենայն ինչս իւրեանց, զկահ և զկարասիս, զուղտս և զգրաստս, զմթերս կերակրոց, և զգանձս սնդկով, և սապատով» (էջ 102):

Յուրովի թվարկում է նաև **հարակրկնության** հնարքը, բայց այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում պարբերաբար ու կայունորեն կրկնվում է նույն բառը: Այն հանգեցնում է իմաստի սաստկացման ու ուժեղացման: Բերվելիք օրինակը կառուցված է **ոմանք** բառի հարակրկնությամբ, որին Դավրիժեցին պարբերաբար զուգադրում է **եկին ու եղեն շահիսէվան** արտահայտությունը. «Իսկ բնակիչք երկրին Կախէթու իբրև լուան գրանս քարոզութեան մունետկացն, **ոմանք** պատրեալք հաւատացին, եկին և եղեն շահիսէվան: **Ոմանք** յերկիւղէ սպանութեան և գերութեան եկին և եղեն շահիսէվան: **Ոմանք** վասն բազմօրեայ կելոյն անդէն ի մէջ երկրին Պարսիցն, անճար մնացին, եկին և եղեն շահիսէվան: **Ոմանք** տեսին զի զայս անուն ամրոց առին, և զայն անուն ամրոց առին, և արարին զսպանութիւն և զգերութիւն ընդ բնակողաց ամրոցին, ահաբեկ և երկիւղալից եղեն, թէ մի գուցէ և ինքեանց ևս այնպէս պատահիցի, վասն որոյ իջեալ յամրոցաց՝ եկին և եղեն շահիսէվան» (էջ 130):

Դավրիժեցու աշխատությունում համատարած կիրառություն են գտել **բնութագրումները**, որոնք կարող են օգտագործվել նաև բոլորովին ոչ գեղարվեստական տեքստերում: Դավրիժեցու պարագային՝ դրանք ապահովում են պատմագիտական խոսքի ոչ միայն գեղեցկություն, այլև միտվում են գեղարվեստականության

ապահովման. «Զամենափարթամ գիւղաքաղաքն Ջուղայու» (էջ 89), «զցրտասառոյց եղանակս ծմերան» (էջ 98), «անողորմ և մարդահէմ գազանացն աւնոցիկ» (էջ 103), «օդապարիկ և քաջագօրեղ և բարձրապարանոց երիվարին» (էջ 207) և այլն:

Բնանկարները Դավրիժեցու պատմագրքի գեղարվեստականությունն ապահովող տարրերից են: Դա նկատվել և գնահատվել է ուսումնասիրողների կողմից. «Առաքել պատմիչը, – գրել է Հենրիկ Բախչինյանը, – դրսևորել է նաև գեղեցիկ բնապատկերներ ստեղծելու իր վարպետությունը՝ հոմանիշների բարդումներով նկարագրելով հայրենի օդն ու ջուրը»:²² Բացի բնության գեղեցիկ ու պատկերավոր նկարագրություններից, Դավրիժեցին վարպետ գունավորումներով ու տիպական մանրամասնություններով է պատկերել նաև բնական աղետները, որոնցում բնանկարը երևում է շարժման ու փոփոխությունների մեջ: «Դավրիժեցին... նաև բնական արհավիրքների բնանկարիչ է. այդ են վկայում նաև Սյունյաց Մեծ անապատի փլուզման (1658), Թավրիզի (1641) ու Վանի (1648) երկրաշարժերի նկարագրությունները»:²³

Դավրիժեցին փոքրիկ, բայց տպավորիչ ձևերով է պատկերում նաև բնության եղանակներն ու դրանց յուրահատկությունները, ինչպես՝ «սաստկասառոյց և դառնաշունչ ցրտոյ ծմերան» (էջ 82), «ի հասանել քաղցրաշունչ օդոյ գարնայնոյ» (էջ 82) և այլն:

Եվ վերջապես, գեղարվեստականությունն անհնար է պատկերացնել առանց **փոխաբերության**՝ «զանհուն գետն տեսանէին իբրև զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ՝ զսուրն Պարսից, որ սպանանէր» (էջ 80), **այլաբանության և չափազանցության**՝ «լալ և կոծ արանց և կանանց ընդ իրեարս խառնեալ յերկինս հասանէր» (էջ 153) և այլն: Դավրիժեցին գիտե ըստ պատշաճի օգտվել պատկերավորման այս միջոցներից, թեպետ հաճախակի չի անում դա:

²² **Հենրիկ Բախչինյան**, XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը, էջ 122:

²³ Նույն տեղում, էջ 123:

Ե) Ճարտասանական հնարքները

Ճարտասանական հնարքները պատմագրության մեջ մեծամասամբ ծառայում են վկայագրվող իրադարձությունների հավաստիությունը փաստարկելու և հիմնավորելու, ընթերցողի մոտ սեփական վկայագրումների հանդեպ հավատ ընծայելու, ինչպես նաև պատկերվող որևէ երևույթ կամ իրադարձություն ընդգծելու համար: Դավրիժեցու պատմագրքում, ի շարս այս նպատակների, ճարտասանական հնարքները թերևս կարելի է նաև ներառել պատմության շարադրման դավրիժեցիական սկզբունքների, նրա աշխատանքի յուրահատկությունների տիրույթում, քանզի, օրինակ, իրադարձության պատճառների հետևողական նշումները պատմության՝ առավել ճշգրիտ ու հավաստի ներկայացման նպատակ են հետապնդում: Այդպես, նշելով՝ «Եւ Դաւիթ կաթողիկոսն, որ զՄելքիսէթն օրհնեաց կաթողիկոս», Դավրիժեցին անմիջապես հավելում է՝ «սմա ասեն երկուս պատճառ» (էջ 57-58): Ընդ որում՝ պատճառները ոչ թե իր՝ պատմիչի տրամաբանությամբ են ներկայացվում, այլ՝ ուրիշների վկայությունների ներբերման միջոցով՝ «Ոմանք ասեն..., Իսկ այլք ոմանք ասեն...»: Այսինքն՝ Դավրիժեցին պատճառաբանում է այլոքստերի հիմամբ, որը տարածված ճարտասանական հնարանք է: Լրացուցիչ աղբյուրների վկայաբերումը ամրագրում է խոսքի արժեքը:

Իրականում հաճախ լինելով երկարաբան, երբեմն նաև՝ կրկնաբան, Դավրիժեցին ճարտասանական համապատասխան հնարքներով փորձում է քողարկել դա, ինչը խորքում ընթերցողի մոտ արդարանալու մարդկային ձգտում է: Սա, այսպես ասած՝ **նախահարձակ լինելու** հնարքն է: Ինչպես՝ «Եւ զի՛ արդ երկարեցից...» (էջ 60): Նմանատիպ օրինակ է հետևյալը՝ «չէ կար մեզ ճառել, զի վեր են քան զճառ բանից» (էջ 140): Թեպետ այս կարգի ճարտասանական հարցադրումները երբեմն պայմանավորված են լինում նաև այն հանգամանքով, որ պատմիչը պարզապես համապատասխան փաստեր չի ունեցել ձեռքի տակ՝ տվյալ դրվագն առավել մանրամասն վկայագրելու համար: Հավելենք միայն, որ այս պարագային ևս առկա են տեքստային կայուն միավորներ:

Հիմնավորում-պատճառաբանում ճարտասանական հնարքը առավել հաճախ է հանդիպում Դավրիժեցու աշխատության մեջ, և դա բնական է: Ձգտելով իրադարձությունները վկայագրել հնարավորինս հավաստի՝ Դավրիժեցին մեծ աշխատանք է տարել այդ ուղղությամբ: Հիմնավորում-պատճառաբանում հնարքի կիրառման դեպքում կատարված աշխատանքը երևում է առավել ակնառու և մանրամասնելով, բացապարզվում են պատմիչի թափած ջանքերը, քանզի հնարքն ապահովող տեքստային բաղադրիչները իրենցից պատմիչի աշխատանքի ուղղակի վկայագրումներ են ներկայացնում՝ տարբեր աղբյուրներ ուսումնասիրելը, նույն իրադարձության շուրջ տարբեր մարդկանց պատմությունները լսելն ու գրի առնելը, դրանք համեմատելը, հաճախ՝ որևէ փաստ ճշտելու համար ստիպված ճամփորդություններ կատարելը, բազմաթիվ ու բազմաբնույթ մատյաններ քրքրելը, լրացուցիչ աղբյուրներ ուսումնասիրելը և այլն: Այս կերպ՝ հիմնավորում-պատճառաբանում հնարքին զուգահեռ Դավրիժեցին իր վկայագրությունների հավաստիությունն է փաստարկում: Թեպետ հավաստիության ընդգծումը Դավրիժեցին շատ հաճախ կատարում է նաև ուղղակի

ծնով՝ շեշտադրելով իր անմիջական ներկայությունն ու մասնակցությունը. «Եւ սուրբ գլուխն Անդրէի առաքելոյն կայ այժմ ի նոյն վանքն, որ բազում անգամ ուխտ արարեալ և համբուրեալ եմք զնա» (էջ 168), կամ՝ «և զսպի և զտեղի վիրացն եցույց մեզ ի ժամանակս յայս, որ և զպատմութիւն զայս նա պատմեաց զմեզ, որոց ինքն ականատես էր» (էջ 170) և այլն:

Հիմնավորում-պատճառաբանում հնարքի պարագային ևս առկա են որոշակի տեքստային կաղապարներ: Հիմնական և առավել կիրառված կաղապարը հետևյալն է՝ «պատճառ այս էր»:¹ Կաղապարին հաջորդում է բուն հիմնավորումը, որը կարող է դրսևորվել ինչպես մեկ նախադասությամբ, այնպես էլ ամբողջ պարբերությամբ, երբեմն նաև՝ էջերով: Ուշարժանն այն է, որ բուն հիմնավորում-պատճառաբանումը երբեմն ստանում է որևէ ժանրային, հիմնականում՝ գրույցի նկարագիր: Այդպիսին է, օրինակ, «Պատմութիւն և պատճառ աւերման աշխարհին Վրաց և մահուան Լաւասափ թագաւորին նոցա, որ եղև ձեռամբ առաջին Շահաբասին» վերնագրով ԺԱ գլուխը:

Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսների «պատճառ գնալոյ... առ շահն...» (էջ 62)՝ «Յաղագս գալստեան Շահաբասայ թագաւորին Պարսից յաշխարհս Հայոց և ունելոյ զամենայն, և վարդապետին Սրապիոնի դառնալոյ անդրէն ի տեղի իւր» վերնագրով Գ գլխում ներկայացվում է մի ամբողջ ընդարձակ պարբերությամբ: Զուղահայերի՝ Պարսկաստանում մնալն ու այլևս հայրենիք չվերադառնալը «Յաղագս քշելոյ զամենափարթամ գիւղաքաղաքն Զուղայու յերկիրն Պարսից» վերնագրով Ե գլխում Դավրիժեցին հիմնավորում է վեց պատճառաբանությամբ (էջ 93-94): Մեկ այլ իրադարձություն հիմնավորվում է երկու պատճառաբանությամբ. «...խնդրէր սպանանել զնա յաղագս երկուց պատճառացս: Առաջինն՝ վասն նախկի խայտառականաց քեռն իւրոյ, և երկրորդ՝ վասն վերջին անարգանացն նմին» (էջ 122): Հիմնավորում-պատճառաբանություններում Դավրիժեցին ներկայանում է իր աշխարհայացքի

էական կողմերով, պատմական դեպքերը գնահատելու կարողությամբ:

Հակադրությունը ևս հաճախ կիրառվող գեղարվեստական հնարանք է Դավրիժեցու մոտ: Դա ընդհանրապես հայ պատմագրությանը հատուկ գրական հնարանք է և ողբի ժանրային կառույցի էատարրերից է: Սովորաբար, հակադրությունը բաղկացած է լինում երկու մասից կամ անդամից: Նախ պատկերվում է շեն ու շքեղ, լի, հարուստ ու փարթամ ինչ-որ մի վիճակ, որին ի հակադիր ներկայացվում է ավերածություն, դատարկություն, աղքատություն, փնթիություն... Դժվար է ասել, այսպիսի դեպքերում նպատակը անցյալի պերճանքը սրելն է, թե՞ ներկայի թշվառությունն ընդգծելը: Ինչպես՝ «փոխանակ շինելոյ զերկիրն՝ ււերեալ քայքայեցին՝ և ի վերջին թշվառութիւնն հասուցին, թէ անողորմ կեղեքելով և թէ այլ պղծագործութեամբ» (էջ 98), կամ՝ «որպէս զի ււերեացի աշխարհն Հայոց՝ և շինեացի աշխարհն Պարսից, և նուազեացի ազգն Հայոց՝ և բազմացի ազգն Պարսից» (էջ 181) և այլն:

Ընդհանրության մեջ՝ չի կարելի ասել, թե Դավրիժեցին հմուտ ճարտասան է, բայց որ տիրապետում է ճարտասանական հարկավոր հնարքներին, անժխտելի է:

ԵԱՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աշխատության մեջ քննաբանված խնդիրներից բխող եզրակացությունները, առանց մանրամասնությունների մեջ խորանալու, կարելի է ամփոփել հետևյալ հիմնական կետերում.

1. Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը պատկանում է պատմագրության ժանրին, հետևաբար՝ անխուսափելիորեն ներառում է գեղարվեստականության տարրեր ու գրական տարբեր իրողություններ: Դրանք պատմագրքի ընդհանուր հյուսվածքում վճռական դերակատարում ունեն և քննելի են իբրև առանձին համակարգ: Այսինքն՝ աշխատության խնդրադրությունը՝ «Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունն իբրև գրական երկ», միանգամայն արդարացված է:
2. «Գիրք պատմութեանց» աշխատության ժանրային նկարագիրը երևանում է պատմագրական երկերին հատուկ ներժանրային օրինաչափություններ և հատկանշվում է միջնադարյան տարաբնույթ գրական ժանրերի ավարտուն ու ամբողջական պարագրկմամբ: Այդպիսի ավարտուն նկարագրով են ներկայանում, ի մասնավորի՝ թուղթը, գրույցը, վարքն ու վկայաբանությունը, ողբը: Կան ժանրեր, որոնք դրսևորվել են ներժանրային որոշակի մասնավորություններով և համակարգված ու ավարտուն ներկայությամբ չեն հատկանշվում:

3. Թուղթը ինչպես ընդհանրապես հայ պատմագրության, այնպես էլ Դավրիժեցու պատմագրքի ժանրային նկարագրում կենտրոնական տեղ է գրավում և ունի լայն ու բազմաբնույթ կիրառություն: Խնդիրն այն է միայն, որ Դավրիժեցու աշխատությունում գրեթե չեն պահպանվել ամբողջական թղթեր, թեպետ ժանրի նկարագիրն ընդհանուր առմամբ ամբողջական է և ավարտուն:
4. Զրույցը ևս կարևոր ժանրային դրսևորում է Դավրիժեցու պատմագրքում և երևում է գրեթե նույն հաճախականությամբ, ինչ թուղթը: Ավելին՝ աշխատության պատումը զրույցի կերպն է ձևաբանում: Ժանրը երևանում է դրսևորման յուրահատուկ օրինաչափություններ: Կախված այն հանգամանքից, թե վկայագրվող իրադարձության ընթացքի մեջ ինչ տեղադրություն ունի՝ ժանրը կարող է հանդես գալ իբրև նախադրություն, զարգացում, ճյուղավորում և ավարտաբանություն:
5. Վարքն ու վկայաբանությունը Դավրիժեցու աշխատությունում ներկայանում են իրենց ժանրային անկման ժամանակաշրջանի հատկականություններով և երևանում են որոշակի կաղապարներ ու սխեմաներ: Դա արտահայտվում է հատկապես սյուժեներում ու կերպարներում:
6. Ողբի ժանրային իրացումներում Դավրիժեցին առավելապես հետևում է ավանդական կառուցումներին՝ կրկնաբանելով հայտնի ողբերի պատկերային, բառապաշարային, կառուցաբանական նրբությունները:
7. Միջնադարյան գրականության մի քանի այլ ժանրեր նույնպես որոշակի նկարագիր ունեն Դավրիժեցու պատմագրքի ժանրային համակարգում: Այդպիսիք են՝ տեսիլը, ձեռագրերի հիշատակարանները, ուղեգրությունը և այլն:
8. Դավրիժեցու պատմագրքի կառուցվածքը հանգամանքների բերումով տարտղնված է ստացվել հատկապես ներքին տարածքում: Սակայն պատմագրքի «աշխատված» մասում

- երևանվում են կառուցվածքային տպավորիչ ու հետաքրքիր լուծումներ:
9. Ընդհանուր կառուցվածքային օրինաչափություններից բացի, պատմագրքում առկա են ներտեքստային տարաբնույթ միավորներ:
 10. Կառուցվածքի կարևոր բաղադրիչներից են երկխոսությունները, որոնք նույնպես աշխատության ներքին տարածքում որոշակի համակարգ են ապահովում: Ավելին՝ երկխոսություններում դրսևորումներ են գտնում տարաբնույթ այլ ժանրեր ու ներժանրային ձևեր, ինչպիսիք են՝ հրամանագիրը, պատգամը և այլն:
 11. Ժամանակային ընդգրկումները առանձնանում են տարբեր չափումներով:
 12. Իբրև միջնադարի հատկականությունը կրող երկ՝ Դավրիժեցու պատմագիրքը հատկանշվում է աստվածաշնչյան ինտերտեքստով:
 13. Դավրիժեցու պատմագրքի գեղարվեստական արժեքը ակնառու է: Այն արտահայտվում է ինչպես բովանդակային, գաղափարական, այնպես էլ տեքստային հարթությունում:
 14. «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը հատկանշվում է ոճական երեք մակարդակով՝ պատմագիտական, գրական, ժամանակագրական: Սա ոչ թե ոճի տարտղնվածություն է, այլ ժանրային օրինաչափության թելադրանք:
 15. Կերպարային ընդգրկումները սահմանափակվում են հայոց կաթողիկոսների, թշնամիների ու նահատակ վկաների խմբերով: Դավրիժեցու վկայագրած ժամանակաշրջանը չունեցավ իր ընդգծված հայ հերոսները, այդ իսկ պատճառով հերոսական կերպարները բնորոշ չեն նրա պատմագրքին: Հերոսականությամբ հատկանշվում են հոգևոր հայրերը, բայց նրանց քաջագործությունները ոգեղեն բնույթի են: Այդ իսկ պատճառով, գուցե առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ, միակ լիարժեք կերպար է դարձել թշնամի արքան:

16. Առանձին դրսևորում է հեղինակի կերպարը, որի ընդգծված ներկայությունը օրինաչափ է հայ պատմագրության ու ընդհանրապես միջնադարյան գրականության համար:
17. Կերպարաստեղծման կարևորագույն միջոցներից մեկը գրական դիմանկարի ստեղծումն է:
18. Գեղարվեստական արտահայտչամիջոցները, բնականաբար, որոշակի համակարգ ապահովում են, քանզի, եթե պատմագիրքն ունի գեղարվեստական արժեք, ապա դա ապահովվում է նախևառաջ համապատասխան արտահայտչամիջոցների միջոցով:
19. Դավրիժեցին կիրառել է նաև որոշ ճարտասանական հնարքներ, որոնք դիտարկելի են ամենից առաջ նրա աշխատառճի, նյութի ներկայացման յուրահատկությունների հատույթում: Դավրիժեցին հաճախ է կիրառել հատկապես նախահարձակ լինելու, հիմնավորում-պատճառաբանության, հակադրության հնարանքները:

**ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԿ**

1. **Առաքել Դարիժեցի**, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 1990:
2. **Առաքել Դավրիժեցի**, *Պատմություն*, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1988:
3. **Գևորգ Աբգարյան**, *Մատենագրական նորույթներ*, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ, Երևան, 1964, թիվ 1:
4. **Մանուկ Աբեղյան**, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, *գիրք առաջին*, Անթիլիաս, 2004:
5. **Մանուկ Աբեղյան**, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, *գիրք երկրորդ*, Անթիլիաս, 2004:
6. **Ագաթանգեղոս**, *Հայոց պատմություն*, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ս. Կանայանց, աշխ. թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1983:
7. **Աշոտ Ալեքսանյան**, *Հայ միջնադարյան նամակը (IV-XIV դարեր)*, Երևան, «Նաիրի», 1997:
8. **Ղևոնդ Ալիշան**, *Հայապատում, մասն Ա*, Վենետիկ, 1901:
9. **Հրաչյա Աճառյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, *հատոր Ա*, Երևան, 1942:
10. **Հակոբ Անասյան**, *Հայկական մատենագիտություն. Ե-ԺԸ դդ.*, *հատոր Ա*, Երևան, 1959:

11. **Առաքել Առաքելյան**, *Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն*, հատոր երկրորդ, Երևան, 1964:
12. **Թադևոս Ավդալբեգյան**, *Հայագիտական հեղաշրջություններ*, Երևան, 1969:
13. **Մայիս Ավդալբեգյան**, *Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (V դար)*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1971:
14. **Զավեն Ավետիսյան**, *Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1973:
15. **Զավեն Ավետիսյան**, *Խորենացին մշակույթի գիտակցության մեջ*, Երևան, «Արեգ», 2001:
16. **Զավեն Ավետիսյան**, *Հայ պատմավեպի պոետիկան*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986:
17. **Արամեանց**, *Մատենախոսական ակնարկ. «Պատմություն Առաքել վարդապետ Դավրիժեցույ»*, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 30 մայիսի 1885, թիվ 87, 31 մայիսի, թիվ 88, 1 հունիսի, թիվ 89, 4 հունիսի, թիվ 90:
18. **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, *Պատմություն Արծրունյաց տան*, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1985:
19. **Լևոն Բաբայան**, *Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմագրության*, Երևան, 1984:
20. **Հենրիկ Բախչինյան**, *Ուշ միջնադարի հայ յուզագրությունը*, առանձնատիպ Հայագիտական Հանդեսի ԺԳ. հատորէն, Պեյրուֆ, 1995:

21. **Հենրիկ Բախչինյան**, *XV դարի հայ գրականությունը*, Երևան, «Գիտություն», 2004:
22. **Հենրիկ Բախչինյան**, *XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը*, Երևան, «Գիտություն», 1999:
23. **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն Հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1961:
24. **Գրիգոր Գապպենճեան**, *Հայ ողբերգուներ*. Եղիշէ, «Տաճար» շաբաթաթերթ, Կ.Պոլիս, 28 յունուար, 1912, թիվ 4, 4 փետրուար, 1912, թիվ 5:
25. **Գրիգոր Գապպենճեան**, *Հայ ողբերգուներ*. Արիստակէս Լաստիվերդցի, «Տաճար» շաբաթաթերթ, Կ.Պոլիս, 25 փետրուար, 1912, թիվ 7:
26. **Գրիգոր Գապպենճեան**, *Հայ ողբերգուներ*. Առաքել Դավորիժեցի, «Տաճար» շաբաթաթերթ, Կ.Պոլիս, 16 յունիս, 1912, թիվ 23:
27. **Լորետա Դանեղյան**, *Առաքել Դավորիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1978:
28. **Եղիշէ**, *Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին*, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1987:
29. **Աբրահամ Զամինյան**, *Հայ գրականության պատմություն, Ա մաս*, Նոր Նախիջևան, 1914:
30. **Գարեգին Զարբհանալեան**, *Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց*, Բ. Նոր մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1878:
31. **Զաքարիա Սարկաւազի** *Պատմագրութիւն*, հատոր Ա, Վաղարշապատ, 1870:

32. **Զաքարիա Սարկաւազի** *Պատմագրութիւն, հատոր Բ, Վաղարշապատ, 1870:*
33. **Զաքարիա Սարկաւազի** *Պատմագրութիւն, հատոր Գ, Վաղարշապատ, 1870:*
34. **Հրանտ Թամրազյան,** *Հայ քննադատություն, գիրք Բ. 6-15-րդ դդ.,* Երևան, «Սովետական գրող», 1985:
35. **Մինաս Թէօլէօեան,** *Ի՞նչ կ'ըսե Առաքել Դարիժեցի՝ 17-րդ դարու պատմագրային իր վկայութեանց եւ հայ մշակութային-դաստիարակչական կեանքին սեւեռող ակնարկներուն մէջ,* «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1986, թիվ 90:
36. **Ռաֆայել Իշխանյան,** *Հայ գրքի պատմություն, հատոր 1,* Երևան, 1977:
37. **Արիստակես Լաստիվերցի,** *Պատմություն, թարգմանությունը Վ. Ա. Գևորգյանի, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Գ. Մ. Մանուկյանի,* Երևան, «Հայաստան», 1971:
38. **Սիմեոն Լեհացի,** *Ուղեգրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Արշակ Մադոյանի,* Երևան, «Նաիրի», 1997:
39. **Լեո,** *Հայկական տպագրություն, հատոր Ա, XVI-XVIII դար, Թիֆլիս, 1904:*
40. **Լեո,** *Հայոց պատմություն, հատոր 3,* Երևան, 1946:
41. **Պողոս Խաչատրյան,** *Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԷ դդ.),* Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1969:
42. **Յոհան Հայզինգա,** *Homo Ludens. Մշակութային խաղային տարրի սահմանման փորձ,* Երևան, «Սարգիս Խաչենց», ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ, 2007:
43. *«Հայ հանրագիտակ»,* խմբագրեց Հ. Մկրտիչ վարդ. Պոստորեան Պարտիզակցի, Պուքրեշ, 1938, թիվ 2:

44. «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984:
45. «Հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտա-
ժողով» (զեկուցումների դրույթներ), Երևան, Հայկական
ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986:
46. **Աշոտ Հովհաննիսյան**, *Դրվագներ հայ ազատագրական
մարզի պայքարության, գիրք առաջին*, Երևան, Հայկական
ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1957:
47. **Աշոտ Հովհաննիսյան**, *Դրվագներ հայ ազատագրական
մարզի պայքարության, գիրք երկրորդ*, Երևան, Հայկական
ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1959:
48. **Ղազար Փարպեցի**, *Հայոց պայքարություն, Թուրթ Վահան
Մամիկոնյանին*, քննակ. բնագիր՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ.
Մալխասյան, թարգման. և ծանոթագր.՝ Բ. Ուլուբաբյան,
Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
1982:
49. «Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.», հատոր I:
Կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ
Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1951:
50. «Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.», հատոր II:
Կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գի-
տությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1956:
51. **Հրաչիկ Միրզոյան**, *Առաքել Դավրիժեցու Պայքարության
առաջին հրատարակչության մասին*, «Բանբեր Երևանի
համալսարանի», 1971, թիվ 2:
52. **Մխիթար Անեցի**, *Մարեան աշխարհավէպ հանդիսարա-
նաց*, աշխատասիրությամբ՝ Հ. Մարգարյանի, Երևան,
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983:
53. **Ներսես Մոկացի**, *Բանաստեղծություններ*, աշխատասի-
րությամբ՝ Ա. Դոլուխանյանի, Երևան, «Սովետական
գրող», 1985:

54. **Մովսես Խորենացի**, *Հայոց պատմություն*, քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնարան. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1981:
55. **Արքմենիկ Նիկողոսյան**, *Աստվածաշնչյան ինտերպրետացիոն Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատության կառուցվածքում*, «Գրականագիտական հանդես», Ա, 2006:
56. **Արքմենիկ Նիկողոսյան**, *Ներքերաբային կառուցվածքային միավորները Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունում*, «Գրականագիտական հանդես», Ա-Բ, 2007:
57. «Նշխարիք մատենագրութեան հայոց», ի լոյս էաժ Ք<երովրդ> Պ<ատկանեան>, Ս. Պետերբուրգ, 1884:
58. **Ռափայել Պատկանյան**, *Երկերի ժողովածու 8 հատորով, հատոր 6*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970:
59. **Էդվարդ Զրբաշյան**, *Գրականագիտության ներածություն*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1996:
60. **Էդվարդ Զրբաշյան**, *Թումանյան. ստեղծագործության պրոբլեմներ*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988:
61. **Լ. Գ. Սահակյան**, *Աշխարհագրական դերերմինիզմի տարրերը Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2005, թիվ 3:
62. **Աշոտ Սարգսյան**, *Հովհաննես Դրասխանակերպցու «Հայոց պատմությունը» և Մովսես Խորենացին*, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1991:

63. **Արմենուիի Սրապյան**, *Հայ միջնադարյան զրույցներ*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969:
64. «*Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը*» (XVI–XVII դդ.), *հատոր 2*, աշխատասիրությամբ Հասմիկ Սահակյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1987:
65. **Փավստոս Բուզանդ**, *Հայոց պատմություն*, *բնագիրը՝ Բ. Պատկանյանի*, թարգմ. և ծանոթագր. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1987:
66. **Ժենյա Քալանթարյան**, *Հայ գրականագիտության պատմություն (5-19-րդ դարեր)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1986:
67. «*Քրիստոնեությունը և հայ գրականությունը*», Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001:
68. **Մաղաքիա Օրմանեան**, Ազգապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914:
69. **Г. З. Апресян**, *Из истории армянской эстетической мысли, том I*, Ереван, 1973.
70. **Д. С. Лихачев**, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва, “Наука” 1979.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
Գլուխ առաջին ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.....	23
ա) Թուղթը.....	27
բ) Զրույցը	38
գ) Վկայաբանությունն ու վարքը.....	48
դ) Ողբը.....	63
ե) Ժանրային այլ դրսևորումներ	70
Գլուխ երկրորդ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ	77
ա) Ընդհանուր կառուցվածքն ու բովանդակային լնդգրկումները.....	80
բ) Ներտեքստային կառուցվածքային միավորների բնույթը	89
գ) Երկխոսություններ, մենախոսություններ, զրույց լնթերցողի հետ.....	98
դ) Ժամանակային ընդգրկումների ձևերը	104
ե) Աստվածաշնչյան ինտերտեքստը	109
Գլուխ երրորդ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ.....	119
ա) Պատմության ոճական ընդգրկումները. պատմիչը, գրողը, ժամանակագիրը	122
բ) Կերպարները, կերպարային ընդգրկումներն ու սահմանները, կերտման ուղիները, հեղինակի կերպարը	127
գ) Գեղարվեստական արտահայտչամիջոցները	140
ե) Ճարտասանական հնարքները	148
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	153
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	159

ԱՐՔՄԵՆԻԿ ՀՐԱՅՐԻ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ
**ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՋԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՐԻԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿ**

АРКМЕНИК ГРАЙРОВИЧ НИКОГОСЯН

**ИСТОРИЯ АРАКЕЛА ДАВРИЖЕЦИ
КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ**

Խմբագիր՝
Տեխ. խմբագիր՝
Համ. ձևավորումը՝
Կազմը՝
Հեղինակի լուսանկարը՝

Վարագ Ներսիսյան
Արարատ Թովմասյան
Մանվել Հարությունյանի
Վարդան Զաքարյանի
Կարեն Անտաշյանի

Չափսը՝ 60x84 1/16: Ծավալը՝ 10.5 տպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսեթ 80 գ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ: Տառատեսակը՝ "GHEA Grapalat":
Տպաքանակը՝ 500:

Формат 60x84 1/16. 10.5 печ. л.. Бумага офсетная 80 г.
Печать офсетная. Гарнитура "GHEA Grapalat". Тираж 500.

«Անտարես» հրատարակչատուն
Երևան 0009, Մաշտոցի 50ա/1
Հեռ.՝ +(374 10) 58 10 59, 56 15 26
Հեռ./ֆաքս՝ +(374 10) 58 76 69
antares@antares.am
www.antares.am

[1500 ցր]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

L0630588

A $\frac{\pi}{106191}$

Ծնվել է 1979 թ. նոյեմբերի 14-ին, Գեղարքունիքի մարզի (Վարդենիսի շրջան) Ծովակ գյուղում: 2003-ին ավարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետը:

2003-ին ընդունվել է ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան ինստիտուտի ասպիրանտուրա (ստացիոնար): 2008-ից աշխատում է նույն ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնում որպես ավագ գիտաշխատող:

2008-ին «Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունն իբրև գրական երկ» թեմայով պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

2007-ից ՀԳՄ անդամ է, 2009-ից՝ ՀԳՄ վարչության ու նախագահության անդամ: Գրական մամուլում հանդես է եկել 100-ից ավելի գրականագիտական հոդվածներով: Կազմել, խմբագրել է 30-ից ավելի գիրք: 2007-ին լույս է տեսել նրա «Գրառումներ ընթացքից» գրաքննադատական հոդվածների ժողովածուն:

